

LOKNETE DR. BALASAHEB VIKHE PATIL. (PADMA BHUSHAN AWARDEE)
PRAVARA RURAL EDUCATION SOCIETY'S

Establishment 4 August 2004

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, ALKUTI

ID.No. PU/AN/ACS/78/2004

College code No.757

A/p.Alkuti, Tal.Parner, Dist.Ahmednagar. Pin-414305

NAAC Accredited 'B++' Grade College (CGPA- 2.78)

• Phone: (02488) 250457

Email ID : Principal.acsalkuti@pravara.in

AQAR:-2023-2024

Criteria - 3

Research, Innovations and Extension

KEY INDICATOR : 3.2-

Research Publication and Awards

Metric: - 3.2.2-Number of books and chapters in edited volume/ books published and papers published in National/ International conference proceedings per teacher during the year.

3.2.2.1– Total Number of books and chapters in edited volume/ books published and papers published in National/ International conference proceedings during the year.

2023-24

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Page No.
1.	Dr. Thorat S.S.		New Trend in services Sector	7 th International Conference -2024 International interdisciplinary conference	Sustainable practices & Recent Trends in Commerce, Management, Science, Agriculture, Higher Education, Law, Engineering Health & Pharmacy	International	4-7
2.	Mr. Getam S.K.		Indian Banking Sector: Challenges & Solutions	7 th International Conference -2024 International interdisciplinary conference	Sustainable practices & Recent Trends in Commerce, Management, Science, Agriculture, Higher Education, Law, Engineering Health & Pharmacy	International	8-14
3.	Mr. Getam S.K.		Rural Development in India	National Seminar "75 year of Indian Economy: opportunities & Problems		National	15-19
4.	Mr. Rokade V. R	International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies	Religious Enlightenment work of Rashtraveerkar Shamrao Desai			International	20-28
5.	Mr. Rokade V. R		<i>Navin Shaikshnik Dhoran Arakhada: Uddishthe, Fayade, Avhane</i>	One day National Level Conference	National Education Policy: Implementation & Challenges	National	29-33
6.	Miss. Jadhav S. R	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A peer Reviewed)	<i>Rasaynik khatancha vadhata vapar ani Manvi Arogya</i>			International	34-40
7.	Miss. Diwate P.S.		<i>Bharatiy Arthvyavstheh Krushi Vibhagachi Bhumika</i>	National Seminar "75 year of Indian Economy: opportunities & Problems		National	41-46
8	Mr. Panmand D. B		Sheticha Samsya ani Upayyojana	National Seminar "75 year of Indian Economy: opportunities & Problems		National	46-53

9.	Dr. Thorat S.S.		National Education Policy: Implementation & Challenges	One day National Level Conference	National Education Policy: Implementation & Challenges	National	54-57
10.	Mr. Mane M.N.		National Education Policy: Implementation & Challenges	One day National Level Conference	National Education Policy: Implementation & Challenges	National	58-61
11.	Miss. Phapade S. R		National Education Policy: Implementation & Challenges	One day National Level Conference	National Education Policy: Implementation & Challenges	National	62-65

New Trends In Services Sector

Dr. S. S. Thorat

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padmabhushan Awardee)
Pravara Gramin Shikshan Sanstha's Arts, Commerce & Science College,
Alkuti, Tal-Parner, Ahmednagar.

ABSTRACT –

In the beginning of the 21st Century the Global Economy shows significant structural changes in a swing of services sectors contribution. In the process of economic development, a simultaneous growth of primary, secondary and tertiary sectors is historical, but the high growth of services sector is phenomenon in recent decades. This is directly due to the development of sophistication in information technology. Since, 1980's the share of services sector in a real GDP in India has also surpassed that of agriculture and industry.

KEYWORDS – Service Sector, GDP, Global Economy, Urbanization

INTRODUCTION

Today more than 60 percent of most of the western economics are in service sector. Service sector has been considered as post-industrial development. It is also reflected in state level growth. No doubt, the dynamics of the services sector infuses new growth impulses stimulating investment, income, consumption and employment. But there seems to be some conflict between the growth of employment and growth of output in the Indian context. Economic development is associated with shifts in the sectoral allocation of the workforce which, in turn, is related to shifts in the production structure. Services form a major portion of our life. Whether we travel, watch television, issue a cheque, ring a house keeper to upkeep our home, educate our children, in each case and a host of similar cases we are enjoying the service of one or the other agency and we don't reckon it. In fact, we are offended when somebody mentions that the school is actually a business which it is or a trust is run professionally.

CONCEPTUAL BACKGROUND

It is said that the services sector provides a tremendous scope for employment at the present stage of India's development, where the manufacturing sector with its pre-occupations of modernizations. Technological up gradation can provide a limited solution to the unemployment problem in the economy. The excess growth of tertiary sector is attributed by some to growing mobility due to expanding foreign trade, tourism and cultural and educational tours. It has pointed out that public services grow more rapidly where national governments have a significant role in planning and production in the economy as a whole. Primary sector includes agriculture, forestry and fisheries.

Secondary sector includes mining, manufacturing and electric supply and construction. Services cover trade, transport, communication, hotels, finance, insurance, real estate, business services, community, social and personal services etc.

OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY

The present research study was carried out with following objectives in view.

1. To study the concepts of Services & Goods.
2. To study the emerging trends in Services Sector.
3. To give some measures for Services Sector.

RESEARCH METHODOLOGY

With the above objectives keep in mind the instructed Interview Method and Desk Research Method was basically adopted. For the present research study the data pertaining to the above objectives was collected and reviewed the literature on the topic concerned. The literature was thus collected by visiting various libraries. Some Government offices were also visited for getting office record and statistical data. The secondary data is also collected from various websites and related to Services Sectors.

The Secondary Data is collected from various reference books related to Services Sector, Commerce & Management, Marketing & Finance etc. For said research study secondary data is also collected from the National and International Research Journals which are related to Commerce, Management, Marketing, Finance, Services Sector and from various websites.

HYPOTHESIS OF RESEARCH STUDY

For the present research study the researcher has taken the following hypothesis :

1. The area, variety and transactions related to services sector are increasing day by day.
2. The jobs in service sector are increasing as per the increase in variety of services, the nature of employment and the opportunities of jobs are changing.
3. Due to increase in services sector, the urbanization is enhancing day by day.

EMERGING TRENDS IN SERVICES SECTOR

1. **Increase in Employment** : The jobs in service sector are increasing as per the increase in variety of services. The nature of employment and the opportunities of jobs are changing. The skill of computer, communication, drafting, marketing, salesmanship etc. become essential for getting better jobs in services sector.
2. **Technological Upgradation** : The technological upgradation and change in technology is the important emerging trend in services sector. The specialization in services has been accompanied by technological upgradation and changes especially those resulting from the role information and communication technologies in the services sector that have substantially enhanced labour productivity in this sector.
3. **Heavy Urbanization** : Due to increase in services sector, the urbanization also

enhanced simultaneously. There are very less opportunities of employment, self employment and entrepreneurship in rural and remote areas of the nation. Therefore, many people migrate from rural area to urban for getting employment.

4. **Expanding Foreign Trade** : Acceptance of new economic policy with the features of globalization privatization and liberalization enables to expand the foreign trade. So many concessions, facilities and amenities are given, to motivate foreign trade. Various services like Business Process Outsourcing, Franchise, E-mail, Internet etc. are transferred from one country to another country as well.
5. **Low Productivity in Agriculture Sector** : The excess growth of the services sector in any economy deserves attention as this leads to a number of problems such as low productivity of the labour force engaged in agriculture, unemployment, and underemployment in the economy, low productivity in agriculture sector become common phenomena. The contradiction in respect of production & marketing in agriculture will not help farmers and agricultural workers.
6. **Value addition to manufactured goods** : The specialization that result from the outsourcing of services has resulted in far greater value addition to manufactured goods through the incorporation of a range of intangibles provided by intellectual capital, such as design features and technical inputs that enhance product quality.
7. **Outsourcing of Research and Development** : Same services activities, especially research and development activities that are outsourced, are seen as spurring innovation in the commodity producing sectors, leading to productivity increases and growth. The combination of industry and services enables to improve the quality of goods manufactured.
8. **New Products** : There is the argument that specialization into services generates new products. The demand for which results in an induced demand for manufactures production of variety of goods is quite possible due to specialization in services.

MEASURES REQUIRED IN SERVICES SECTOR

1. We have to encourage the small scale sector in the services sector. With its greater flexibility in location and low capital intensity, in the small scale sector is ideally suited to take up ventures in the services areas. The potential of small scale industries to render services of a personal nature is close proximity their customer must be recognized and suitably encouraged.
2. There is need for improving the excellent health, education of masses. There are excellent health, education, transport and communication services in metropolitan cities, but these are quite inadequate in rural areas where majority of the population lives. The services sector should remove these disparities.
3. If GDP growth has to have any meaning, it must be driven more by agriculture and industry not by services. The Government needs to shift its thinking to create institutional structures that encourage private investment in services and remove road blocks and delays. That will create far more jobs than public sector investment.
4. The Government must restrict its activities in this sector and allow private sector to expand the range of services. Strengthening of the services sector should focus on

human capital formation through the development of knowledge intensive services which require efficient infrastructure. Also, we should see that the services and manufacturing sectors become mutually more supportive and complementary. In other words, services sector must act as a catalyst for improving the efficiency and productivity in the industrial sector.

5. As software sector and the entire services industry are newly upcoming industries in India and have grown considerably, It is always useful to provide facilities for development of human resources suitable to India. Every big firm or multi-national organizations should have human resource department for enabling their employees including non employees gain current knowledge in the services sector, particularly computer based skills so that the country can face global competition effectively and make India one of the leading IT nations in the World.

CONCLUSION

The development process in the Indian context, particularly since the late 1980's reveals a scenario of pre-dominating role of the services sector. But, the growth of employment does not seem to be commensurate with the growth rate of the services sector. This has raised such as conflict between growth in output and employment, allocation efficiency to different sectors, income distribution measures and their relevance and the type of technology. The crucial issues being, that a vast unskilled labour force continues to be unemployed or underemployed in agriculture sector as well as in informal sector. The proliferation of IT enabled services and its continuing demand and growth may well emerge as a definite advantage for India, both in terms of generating employment and exports.

REFERENCES

1. Dr.J.P.Bhosale, "EMERGING TRENDS IN SERVICES SECTOR", (2015).
2. Ambadey V. B. (2001), "Entrepreneurship Development", Nirali Prakashan, Pune.
3. Apte Govind (2004), "Services Marketing", Oxford University Press, YCMA Library Building, Jai Singh Road, New Delhi.
4. Cundiff E. W. & R. S. Still (1998), "Basic Marketing", Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi.
5. B.L.C. (2002), "Readings in Marketing", RBSA Publishers, SMS Highway, Jaipur.
6. Mamoria C. B., Shri. R. K. Satish Mamoria (2005), "Marketing Management", Kitab Mahal, 22-A, Sarojini Naidu Marg, Allahabad.
7. Rathore B. S. & S. K. Dhaneja (1999), "Entrepreneurship in the 21st Century", ravat Publications, Jawaharnagar, Jaipur.
8. Sinha P. K. & S. C. Sahoo (1994), "Services Marketing Text & Readings", Himalaya Publishing House, New Delhi.
9. Wheatley (1983), "Marketing Financial Services", Prentice Hall of India, New Delhi.
10. www.iit.edu
11. www.tinhat.com

GE-International Journal of Management Research

ISSN (O): (2321-1709), ISSN (P): (2394-4226)

Vol. 12, Issue 03, March 2024 Impact Factor: 8.466

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)

www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

INDIAN BANKING SECTOR : CHALLENGES AND SOLUTIONS

GETAM SANDIP KIRAN

Arts, Commerce & Science College,
Alkuti, Tal-Parner, Ahmednagar.

Research Scholar,

Mula Education Society's

Shri Dnyaneshwar College, Newasa,

Ahmednagar, Maharashtra, India.

DR. VIJAYA NITIN GURSAL

Sau. Sushilabai Kale Arts, Commerce &
Science College, Kalpewadi, Kopargaon,
Ahmednagar, Maharashtra, India.

ABSTRACT

A bank is financial institution that provides banking and other financial services to their customers. A bank is generally understood as an institution which provides fundamental banking services such as accepts and providing loans. There are also non banking institutions that provide certain banking services without meeting the legal definition of a bank. Banks are a subset of the financial services industry.

The banking sector in India has a huge canvas of history, which covers the traditional banking practices from the time of Britishers to the reforms period, nationalization to privatization of banks and now increasing numbers of foreign banks in India. Therefore, Banking in India has been through a long journey. Banking sector in India has also achieved a new height with the changing times. The use of technology has brought a revolution in the working style of the banks. Nevertheless, the fundamental aspects of banking i.e. trust and the confidence of the people on the institution remain the same. The majority of the banks are still successful in keeping with the confidence of the shareholders as well as other stakeholders.

KEYWORDS

Economic Reforms, Emerging challenges, Financial Activities, Information Technology

INTRODUCTION

In India banks play a vital role in the economic development of a country; their performance undertakes or determines the pace of development of economy. Mostly they engage in the money transactions including accepting deposits from the customers and lending them to the Indian banking sector, especially after arrivals of Private Banks. Some banks established an outstanding track record of innovation, growth and value creation. The financial performance of banking sector always puts an impact on the performance of the economy. The growth of banks mainly depends on its conventional business services like deposits and loans. The expenditure made by the banks either in borrowing funds or acquiring assets should be cautiously done. The variables like growth, profitability and non-performing assets are used to compare the performance of the banks. The recent global financial crisis has triggered fall of many economies, contributed by financial losses and large non performance assets in banking sector.

The Indian financial system comprising commercial banks, the financial

GE-International Journal of Management Research
ISSN (O): (2321-1709), ISSN (P): (2394-4226)

Vol. 12, Issue 03, March 2024 Impact Factor: 8.466

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)

www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

institutions and capital markets, has undergone a very rapid transformation. The committee on financial system, well known as the Narasimham Committee was set up in 1991, to recommend measures for bringing necessary reforms in the financial sector. The first Narasimham Committee found the following distortions in Indian commercial banking:

- Deterioration in the quality of the loan portfolio because of fixation of targets for specific sector lending.
- Inadequate attention to quantitative aspects of lending.
- Improper loan appraisal of credit applications.
- No post-credit supervision and monitoring.
- Growth of overdue loans and consequent erosion of profitability.

OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY

The present research study is carried out with the following objectives in view:

1. To study the structure of Indian Banking Sector.
2. To study the challenges before the Indian Banking Sector.
3. To suggest some measures for the challenges of Indian Banking Sector.

HYPOTHESIS OF RESEARCH STUDY

The Hypothesis of present research study is as under.

1. Day by day adoptions of modern technology in Indian Banking sector are increasing.
2. Due to adoption of new technology the speed of transactions and profitability of Indian Banking Sector are increased.

RESEARCH METHODOLOGY

To achieve the above stated objectives, the secondary data was used and Desk Research Method was basically adopted. The secondary data that are mainly used are published in annual reports of various banks and survey reports of leading business magazines. The secondary data was also used from various reference books related to Banking, Finance, Commerce, Management and Economics. For the said research study the data pertaining to the above objectives was collected and reviewed the literature on the topic concerned. The literature was thus collected by visiting various libraries. The Secondary data is also collected from various websites.

CHALLENGES BEFORE INDIAN BANKING SECTOR IN INDIA

The Indian banking sector are facing many challenges these are as under:

1. **High level of Net Performing Assets** : one of the challenges faced by the banking sector today is the high level of Net Performing Assets.
2. **Loss making branches and overstaffing** : Another challenges is the very large number of loss making branches overstaffed and the archaic methods of operations. All these factors have affected the efficiency of public sector banks negatively.
3. **Culture of blackmailing in public sector banks** : Another major area, which

- prevails in most of the public sector banks and adversely affects the efficiency of the employees. The Central Vigilance Commission has said no action to be taken on anonymous/pseudonymous petition is a measure, which would give confidence to the honest people in the banking sector. Central Vigilance Commission should ensure that the honest officers do not become victims of blackmail.
4. **Frauds committed by insiders** : Many a time, the insiders commit the frauds. Central Vigilance Commission recommends that high punishment should be given to win back the customers back and to create more faith in them.
 5. **Technology** : The public sector banks are not using technology aggressively. Only 80 percent of the business of all public sector banks has been computerized whereas new private sector banks and foreign banks have 100 percent of their business computerized and they are providing e-banking services. Public sector banks should now aim at fuller computerization not only branch wise but bank-wise too. Bank wise computerization with the capacity to focus on the customers and develop a culture of customer services is perhaps needed most in today's for facing the future in it.
 6. **Innovative methods** : The innovative methods are also one of the important challenge before Indian Banking sector. The foreign banks and new private sector banks are using innovative marketing methods but our public sector banks are lacking.
 7. **Poor Asset Quality of public sector banks** : The poor asset quality is major drawback of Indian Banking Sector. Public sector banks should concentrate on ensuring better asset quality and earnings.
 8. **Rural Market** : Banking in India is generally fairly mature in terms of supply, product range and reach, even though reach in rural India still remains a challenge for the private sector and foreign banks. In terms of quality of assets and capital adequacy, Indian banks are considered to have clean, strong and transparent balance sheets relative to other banks in comparable economies in its region.
 9. **Management of Risks** : The growing competition increases the competitiveness among banks. But, existing global banking scenario is seriously posing threats for Indian banking industry. We have already witnessed the bankruptcy of some foreign banks.
 10. **Global Banking** : It is practically and fundamentally impossible for any nation to exclude itself from world economy. Therefore, for sustainable development, one has to adopt integration process in the form of liberalization and globalization as India spread the red carpet for foreign firms in 1991. The impact of globalization becomes challenges for the domestic enterprises as they are bound to compete with global players.
 11. **Financial Inclusion** : Financial inclusion has become a necessity in today's business environment. Whatever is produced by business houses, that has to be under the check from various perspectives like environmental concerns, corporate governance, social and ethical issues. Apart from it to bridge the gap between rich and poor, the poor people of the country should be given proper attention to improve their

economic condition.

12. **Employees' Retention** : The banking industry has transformed rapidly in the last ten years, shifting from transactional and customer service-oriented to an increasingly aggressive environment, where competition for revenue is on top priority. Long-time banking employees are becoming disenchanted with the industry and are often resistant to perform up to new expectations. The diminishing employee morale results in decreased revenue. Due to the intrinsically close ties between staff and clients, losing those employees completely can mean the loss of valuable customer relationships. the retail banking industry is concerned about employee retention from all levels from tellers to executives to customer service representatives because competition is always moving in to hire them away.

The competition to retain key employees is intense. Top-level executives and HR departments spend large amounts of time, effort, and money trying to figure out how to keep their people from leaving.

SOLUTIONS

The Indian Banking Sector should follow the under stated measures to make themselves up to date :

1. To solve the problems before Indian Banking Sector. Different options are available which includes : i) Reducing the existing NPAs and curbing their further build-up; ii) Exploring avenues of recovering NPAs such as Lok Adalats for recovering smaller loans; iii) Increasing the number of Debt Recovery Tribunals; iv) Complete ban on generalized loan waivers; v) Setting up the Asset Reconstruction Fund (ARF) as recommended by the NC (1991) and reiterated in its second report (1998).; Reduce the recovery rate.
2. To cope up with this problem, banking sector banks should close down loss making branches and staff should be scaled down to the requirements.
3. In the emerging environment, two aspects have become important. One is the better corporate governance and the second is innovativeness and development of competitive edge in their functioning. So far as better corporate governance is concerned, what is needed is ensuring transparency in the system of decision making that leads to accountability to shareholders and stakeholders.
4. Autonomy in Human Resource Management related decisions such as deciding categorization of branches, vacancy, placements etc should be given to banks.
5. More attention towards customer expectations should be given by Banking Sector, With the increasing competition among banks, to meet customer expectations, banks should offer a broader range of deposits, investments and credit products through diverse distribution channels including upgraded branches, ATMs, telephone, Internet etc. For this purpose, banks should: i) become more customer centric, offering a wide range of products/services through multiple delivery channels; ii) become proficient in managing assets and liabilities according to risk and returns; iii) pay greater attention to efficiency including cost-reduction and increasingly fee-based income.

6. Create a clear, simple, reality based customer-focused vision to be able to communicate its strategies to all branches of banks.
7. Reach, set aggressive targets, recognize and reward progress, while understanding accountability and commitment.
8. Have a passion for excellence in banking sector.
9. Have the self-confidence to empower other and behave in a boundary less fashion.
10. Have the capacity to develop global brains and global sensitivity and are comfortably building diverse and global teams.
11. Have enormous energy the ability to energize and invigorate others, stimulate and relish change and not be frightened or paralyzed by it. Change is an opportunity and not a threat.
12. Possess a mindset that drives quality, cost and speed for a competitive advantage.
13. More and more professional should be adopted by the Indian Banking Sector

CONCLUSION

The biggest challenge for banking industry is to serve the mass market of India. Companies have shifted their focus from product to customer. The better we understand our customers, the more successful we will be in meeting their needs. In order to mitigate above mentioned challenges Indian banks must cut their cost of their services. Another aspect to encounter the challenges is product differentiation. Apart from traditional banking services, Indian banks must adopt some product innovation so that they can compete in gamut of competition. Technology up gradation is an inevitable aspect to face challenges.

The level of customer awareness is significantly higher as compared to previous years. New-a-days they need internet banking, mobile banking and ATM services.

Expansion of branch size in order to increase market share is another tool to combat competitors. Therefore, Indian nationalized and private sector banks must spread their wings towards global markets as some of them have already done it. Indian banks are trustworthy brands in Indian market therefore, these banks must utilize their brand equity as it is an valuable asset fro them.

The pre and post liberalization era has witnessed various environmental changes which directly affects the aforesaid phenomena. It is evident that post liberalization era has spread new colors of growth in India, but simultaneously it has also posed some challenges.

On the basis of some important parameters of efficiency, we find that among the Indian banks, efficiency of new private sector banks is quite high, but foreign banks have even an edge over new private sector banks. Our new private sector banks are competing with foreign banks with continuous improvement in their performance. But our public sector banks should make effective, innovative policies/strategies to compete with foreign banks if they want to survive in this emerging competitive environment. The vision, values, innovations, leadership and social commitment can convert the challenges of public sector banks into opportunities.

GE-International Journal of Management Research

ISSN (O): (2321-1709), ISSN (P): (2394-4226)

Vol. 12, Issue 03, March 2024 Impact Factor: 8.466

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)

www.aarf.asia, Email : editoraarf@gmail.com

REFERENCES

1. Chowdari Prasad and K. S. Srinivasa Rao (2004), "Private Sector Banks in India – A SWOT Analysis", Banker Profession, pp.28-33.
2. Ganesan P. (2001), "Determinants of Profits and Profitability of Public Sector Banks in India : A Profit Approach", Journal of Financial Management and Analysis, Vol-14, No.-01, January-June, pp.27-37.
3. Dr. Ashok Khurana, Kanika Goyal – Performance of Public Sector Banks : An Analysis IJBEMR Vol-2, Issue-2, Feb. 2011.
4. Patnaik V. C. & Manaj Patnaik, "Profitability in Public Sector Banks", Sonali Publications, New Delhi.
5. Sanjay J. Bhyani (2006), "Performance of the New Indian Private Banks : A Comparative Study", Banking review, pp.55-59.
6. Al-Tamimi, H. A. H. and Al-Mazrooei, F. M., "Banks risk management : A comparison study of UAE national and foreign banks", Journal of Risk Finance, 8(4): 394-409, 2007.
7. Sensarma R. and Jayadev, "Are bank stocks sensitive to risk management", Journal of Risk Finance, 10(1): 7-22, M.2009.
8. Goyal K. A. and Joshi V., "A Study of Social and Ethical Issues in Banking Industry", International Journal of Economics & Research, 2(5) : 49-57, 2011.
9. www.rbi.org.in
10. www.banknetindia.com

Gramonnati Mandal's
Arts, Commerce & Science College

Narayangaon, Tal. Junnar, Dist. Pune, Maharashtra, India - 410 504.

NAAC - Re-Accredited College

Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

Id.No. PU/PN/AC/100(1993)

7th International Conference - 2024

International Interdisciplinary Conference on

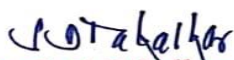
**“Sustainable Practices & Recent Trends in Commerce, Management, Sciences,
Agriculture, Higher Education, Law, Engineering, Health and Pharmacy”**

Date :- 29th February, 2024

Organised by :- Department of Commerce and Research Centre (DCRC)

Certificate

This is to certify that, Gretam Sandip kiran
from Research scholar, Mula Education Society's shri Dnyaneshwar college, Newasa.
has participated / Presented Paper on / Chair Session / Acted as Resource Person in 7th International
Interdisciplinary Conference Indian Banking sector: challenges and solutions

Dr. S. D. Takalkar
Professor & Head
Department of Commerce

Dr. J. P. Bhosale
Professor & Head
Research Center in Commerce
& Conference Director

Dr. A. B. Kulkarni
Principal

ISBN : 978-81-969179-9-9

“75 YEARS OF INDIAN ECONOMY : OPPORTUNITIES AND PROBLEMS”

Published By

ARTS, COMMERCE, SCIENCE AND COMPUTER SCIENCE COLLEGE ASHVI KD,

NAAC Accredited: B++ grade with CGPA 2.89

Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar Maharashtra, India- 413738

Tel: +02425-240051, Email ID: principal.acsashvi@pravara.in,

Website: www.ashvicollege.in

Contents

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	Transforming India and Challenges for Women in Cooperative Sector	Madhuri Vartale, Manasi Kurtkotl	1
2	Critical Analysis of Tourism Development And	Manasi Kurtkotl, Soniya Dagare	7
3	Challenges of Public Health in India	Yuvraj P. Jadhav	11
4	Rural Development Schemes & Programmes in India	Ganesh R. Deshmukh	14
5	Role of Information Technology in Agriculture Sector	Pramodini B. Nawale (Kadam)	18
6	Tourism & Hospitality Industry in India: An Overview	Ankush L. More	21
7	E-commerce: Role in Economic Development	Adinath R. Gholap, Mangal A. Gholap	26
8	India's Service Sector - Shaping Future of Indian Retail Industry	Ganesh R. Shelke, Sarika. S. Rohamare	29
9	A Comprehensive Analysis of Q-Commerce Exploration in India: Convenience through Digital Transformation	Bijal Thaker	32
10	Farm Tourism Policy for Community Development in Maharashtra	Dalimbe. S. N.	37
11	The Challenges of Rural Development in India	Jayshree R. Dighe	43
12	Women Empowerment status in India	Archana Godhaji Antre	50
13	Global trends in the social economy development	Nilofar Anwar Shaikh	54
14	Sustainable Development	Rahane Shobha Tukaram	57
15	An overview of higher education in India Challenges and Issues	Suresh Sukdeo Shinde	60
16	An Analytical Study of Demonetization	Unde Sushma. Annasaheb	64
17	Indian Economy and Women Empowerment	Pushpa Ghode	67
18	Rural Development In India	Zinj Nitin Navnath, Sable Prajakta Santosh	72
19	Rural Development in India	Mahesh Ranwade	75
20	Unlocking the Potential of Tourism: Fostering Economic Development in India Post-Independence"	Hiral K. Shah Genu Ramkisan Darekar	78
21	Complementary Growth : Exploring Opportunities and Addressing Challenges in Agriculture and Industry Sectors	D. N Ghane	84
22	Challenges and Opportunities For Indian Agriculture Sector	Jayshree Singar Rahul Kadu	89
23	Rural Development in India- Need and scope	Giri Ranjit Rangnath	93
24	Problem And Solution To Poverty In India	Yuvraj R. Solapure	96
25	Rural Development In India	Sandeep Kisan Getam	100
26	E-Banking In India: Overview	Shaikh.L.M.	109
27	Securing Land Rights and Livelihoods of Tribal in India	Shantaram V. Sonawane	112
28	Challenges before Indian Economy	Ashwini B. Aher	117
29	Indian Agriculture: Achievements And Aspirants	Meena Fakira Patil	119

- **Security Risk:** The problem related to security has become one of the major concerns for banks. A large group of customers refuses to opt for e-banking facilities due to uncertainty and security concerns. According to the IAMAI Report (2006), 43% of internet users are not using internet banking in India because of security concerns. So it is a big challenge for marketers and makes consumers Satisfied regarding their security concerns, which may further increase online banking use.
- **Customer Awareness:** Awareness among consumers about the e-banking facilities and procedures is still on the lower side in the Indian scenario. Banks are not able to disseminate proper information about the use, benefits, and facility of internet banking. Less awareness of new technologies and their benefits is among one of the most ranked barriers in the development of e-banking.
- **Privacy risk:** The risk of disclosing private information & fear of identity theft is one of the major factors that inhibit consumers while opting for internet banking services. Most consumers believe that using online banking services makes them vulnerable to identity theft. According to the study consumers" worry about their privacy and feel that bank may invade their privacy by utilizing their information for marketing and other secondary purposes without the consent of consumers.
- **Implementation of global technology:** There is a need to have an adequate level of infrastructure and human capacity building before developing countries can adopt global technology for their local requirements. In developing countries, many consumers either do not trust or do not have access to the necessary infrastructure to be able to process e-payments.
- **Non- Performing Assets (NPA):** Nonperforming assets are another challenge to the banking sector. Vehicle loans and unsecured loans increase N.P.A. which terms 50% of banks retail portfolio was also hit due to upward movement in interest rates, restrictions on collection practices, and soaring real estate prices. So that every bank has to take care of regular repayment of loans.

Opportunities in E-banking

Despite various challenges that are prevailing in context with e-banking in India, the following opportunities are motivating the marketers for implementing e-banking:

- **Untapped Rural Markets:** Contributing to 70% of the total population in India is a largely untapped market for the banking sector. In all urban areas banking services entered but only a few big villages have the banks entered. So that the banks must reach in remaining all villages because the majority of Indians still living in rural areas.
- **Multiple Channels:** Banks can offer so many channels to access their banking and other services such as ATM, Local branches, Telephone/mobile banking, video banking, etc. to increase the bankingbusiness.
- **Competitive Advantage:** The benefit of adopting e-banking provides a competitive advantage to the banks over other players. The implementation of e-banking is beneficial for banks in many ways as it reduces costs to banks, improves customer relations, increases the geographical reach of the bank, etc. The benefits of e-banking have become opportunities for the banks to manage their banking business in a better way.

Conclusion and Suggestions

In today's world of globalization, e-banking is a significant aspect of the development of the banking sector by solving major issues, challenges faced by e-banking. The Indian banking industry can develop customer loyalty towards the banking sector. This can be done through training and development and by making the banking process easier and familiar to the customers. The Government of India and various government agencies are making an effort to make e-

banking more safe, secure, and reliable with the convenience of digital channels. Most of the customers are visiting branches less often and they use online and mobile technology for their banking needs more often. Online and mobile banking are rapidly growing. Nowadays most of the people of India using e-banking for their transactions and make them stand with the current scenario of the country.

REFERENCES:

1. Annals of the University of Petroșani, Economics, 49 E-Banking Services – Features, Challenges and Benefits Imola Drigă, Claudia ISAC. 2014; 14(1):49-58.
2. Ansari, Seharish J & Khan, Nisar A (2017). E-Banking in India: Progress and Challenges. International Journal of Innovative Research and Advanced Studies, Volume 4, Issue 8, pp 334-340.
3. BIS Report Management and Supervision of Cross-border Electronic Banking Activities. 2003-2015. <http://www.bis.org/publ/bcbs99.pdf>.
4. Chauhan, V and Chaudhary, V (2015). Internet Banking in India: Challenges and Opportunities in Indian Context. Journal of Management Sciences and Technology, Vol.2(3), pp 29-40.
5. Dangwal, R.C., K. S. (January 2010). The upcoming Technology and the associated innovations. sfo,ca: The ICFAI University Press

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)
Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce, Science and Computer Science College Ashvi Kd.

NAAC Accredited B++(CGPA-2.89), Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

National Seminar

On

"75 Years of Indian Economy: Opportunities and Problems"

Sponsored by

Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

Certificate

This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. Sandeep Kisan Getam of
Arts, Commerce & Science College, Alkuti has actively participated/ /worked as
Resource Person/ Presented paper entitled: Rural Development in India.
in the National Seminar
on "75 Years of Indian Economy: Opportunities and Problems" organized by Department of
Economics, held on 19th & 20th January 2024.

Dr. S.S. Rohamare
Co-ordinator

Mr. G.R. Shelke
Convener

Dr. S. R. Jadhav
I/C Principal

Dr. M.N. Kharde
Campus Director

www.irjhis.com

ISSN : 2582-8568
Impact Factor : 7.560

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

Volume 5, Issue 2, February 2024

**SHREYAS PUBLICATION (AURANGABAD)
CHHATRAPATI SAMBHAJINAGAR**

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

ISSN 2582-8568

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

IMPACT FACTOR : 7.560 (SJIF 2024)

IRJHIS EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief

Dr. Ramnath Pawar

(M.A.,B.Ed.,B.M.C.J.,M.Phil.,Ph.D)

Department of Sociology

Milind College of Arts,

Nagsenvana, Chhatrapati Sambhajnagar (Aurangabad) (India)

Mobile: +91 9422243905

E-mail: editor@irjhis.com

EDITORIAL BOARD MEMBER

Dr. Shukra Raj Adhikari

Associate Professor & Head
Department of Social Work,
Faculty of Humanities and Social
Science,
TRIBHUVAN UNIVERSITY
Kirtipur, Kathmandu (Nepal)
E-Mail: shukra@mswtu.edu.np

Mr. Memon Sohel MD Yusuf

Lecturer in Accounting & Finance
Department of Business Studies,
Nizwa College of Technology, Nizwa,
Sultanate of Oman (Oman)
E-mail: sohel.memon@nct.edu.om

Mr. Mohammed Ismail Iqbal

Assistant Professor
Engineering Department,
University of Technology Applied
Sciences, Nizwa,
Sultanate of Oman (Oman)
E-mail:
mohammed.iqbal@nct.edu.om

Dr. Vaishali Pradhan

Principal
Milind College of Arts,
Nagsenvana, Chhatrapati
Sambhajnagar (Aurangabad) (India)
E-mail:
vspradhan@milindcollegeofarts.com

Dr. Prabhakar Chavan

Associate Professor
Department of Lifelong Learning &
Extension,
SNDT Women's University,
Nathibai Thackersey Road,
Mumbai (India)
E-mail:
prabhakar.chavan@caee.sndt.ac.in

Dr. Rajendra Gonarkar

Associate Professor
School of Media Studies,
Swami Ramanand Teerth
Marathwada University,
Nanded (India)
E-mail:
rajendragonarkar@srtmun.ac.in

Dr. Satyanarayan Kothe

Assistant Professor
Department of Economics
(Autonomous),
University of Mumbai,
Mumbai (India)
E-mail:
kothesk@economics.mu.ac.in

Dr. Usha Patil

Professor & Head
Department of Sociology,
Mahavir Arts, Science and
Commerce College, Kolhapur (India)
E-mail: ubpsociology@mmk.ac.in

Dr. Laxman Salok

Professor & Head
Department of Sociology,
Dr. Babasaheb Ambedkar
Marathwada University, Chhatrapati
Sambhajnagar (Aurangabad) (India)
E-mail: lsalok.sociology@bamu.ac.in

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 7.560 (SJIF 2024)

राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांचे धार्मिक प्रबोधन कार्य (Religious enlightenment work of Rashtraveerkar Shamrao Desai)

प्रा. विशाल रामदास रोकडे

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी.
ता.पारनेर, जि.अहमदनगर, ४१४३०५.

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2433/2433667/IRJHIS2402003>

प्रास्ताविक :

महात्मा फुले व राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याचे सच्चे वारसदार सत्यशोधक चळवळीचे अध्वर्यू व ब्राम्हणेतर चळवळीचे सत्कर्ते म्हणून राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांनी नावलौकीक मिळविला आहे महाराष्ट्र व कर्नाटकच्या सिमावर्ती भागातील बेळगावसारख्या शहरात त्यांनी आपल्या जिवनाची सुरुवात केली व याच भागास त्यांनी आपली कर्मभूमी बनविले आणि धार्मिक, सामाजिक, राजकिय व आर्थिक अशा सर्वांगाने आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत प्रबोधनात्मक योगदान दिल्याचे दिसून येते. शामरावांनी आपल्या सुरुवातीच्या जीवनात शिक्षण घेता घेता शिकविण्या व शिक्षकाची नोकरी यांद्वारे आपल्या कार्यास आरंभ केलेला दिसून येतो परंतु असे असले तरी शामरावांच्या सार्वजनिक जीवनातील कार्यास धार्मिक चळवळींद्वारे सुरुवात झालेली दिसून येते गुरुचरित्र वाचण्याच्या प्रकरणावरूनच खरे तर शामरावांनी आपली स्वाभिमानी वृत्ती जागृत करून ब्राम्हणवादी वृत्तिविरुद्ध बंड पुकारण्याचे ठरविले होते धार्मिक आचार-विचार, रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा यांमुळे जो पारंपारिक हक्क ब्राम्हण वर्गाला मिळाला होता त्याविरुद्ध चळवळ करण्यासाठी शामरावांनी पुढाकार घेतलेला दिसून येतो

राष्ट्रवीरकारांचे पौरोहित्यीय कार्याद्वारे प्रबोधन :

राष्ट्रवीरकारांनी कुरुंदवाड संस्थानातील वडगावच्या शाळेत फर्स्ट असिस्टंट म्हणून काम करत असताना अनेकविध चळवळींच्या माध्यमातून आपल्या सुधारणावादी कार्यास प्रारंभ केलेला दिसून येतो इ.स. १९१६ मध्ये राष्ट्रवीरकारांनी 'श्री दत्त प्रासादिक संभूय समुत्थान या नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत इ.स. १९१७ मध्ये

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 7.560 (SJIF 2024)

राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांचे धार्मिक प्रबोधन कार्य (Religious enlightenment work of Rashtraveerkar Shamrao Desai)

प्रा. विशाल रामदास रोकडे

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी.
ता.पारनेर, जि.अहमदनगर, ४१४३०५.

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.24333/02.2024-22433667/IRJHIS2402003>

प्रास्ताविक :

महात्मा फुले व राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याचे सच्चे वारसदार सत्यशोधक चळवळीचे अध्वर्यू व ब्राम्हणेतर चळवळीचे सत्कर्ते म्हणून राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई यांनी नावलौकीक मिळविला आहे महाराष्ट्र व कर्नाटकच्या सिमावर्ती भागातील बेळगावसारख्या शहरात त्यांनी आपल्या जिवनाची सुरुवात केली व याच भागास त्यांनी आपली कर्मभूमी बनविले आणि धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक अशा सर्वांगाने आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत प्रबोधनात्मक योगदान दिल्याचे दिसून येते. शामरावांनी आपल्या सुरुवातीच्या जीवनात शिक्षण घेता घेता शिकविण्या व शिक्षकाची नोकरी यांद्वारे आपल्या कार्यास आरंभ केलेला दिसून येतो परंतु असे असले तरी शामरावांच्या सार्वजनिक जीवनातील कार्यास धार्मिक चळवळींद्वारे सुरुवात झालेली दिसून येते गुरुचरित्र वाचण्याच्या प्रकरणावरूनच खरे तर शामरावांनी आपली स्वाभिमानी वृत्ती जागृत करून ब्राम्हणवादी वृत्तिविरुद्ध बंड पुकारण्याचे ठरविले होते धार्मिक आचार-विचार, रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा यांमुळे जो पारंपारिक हक्क ब्राम्हण वर्गाला मिळाला होता त्याविरुद्ध चळवळ करण्यासाठी शामरावांनी पुढाकार घेतलेला दिसून येतो

राष्ट्रवीरकारांचे पौरोहित्यीय कार्याद्वारे प्रबोधन :

राष्ट्रवीरकारांनी कुरुंदवाड संस्थानातील वडगावच्या शाळेत फर्स्ट असिस्टंट म्हणून काम करत असताना अनेकविध चळवळींच्या माध्यमातून आपल्या सुधारणावादी कार्यास प्रारंभ केलेला दिसून येतो इ.स. १९१६ मध्ये राष्ट्रवीरकारांनी 'श्री दत्त प्रासादिक संभूय समुत्थान या नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेमार्फत इ.स. १९१७ मध्ये

त्यांनी श्री.इंपाणा नांदूरकर यांच्या मुलीचे लग्न सत्यशोधकीय पद्धतीने लावलेयावेळी या लग्नाचे पौरोहित्य श्री. विष्णू यशवंत पाटील यांनी केले यामुळे येळवळूचे वतनदार ग्रामजोशी यांनी दक्षिणेच्या हक्कसंबंधाने दावा दाखल केला याकाळात संस्थानाने मराठा समाजाच्या विरुद्ध निकाल दिला. पुढे हे प्रकरण पॉलीटीकल एजंट पर्यंत गेले परंतु असे असले तरी पुढे जाऊन मराठा समाजाची सर्व प्रकारची धार्मिक कृत्ये हा मराठा पुरोहितच करत असे. हिच धार्मिक बंडाची ठिणगी पुढे धार्मिक चळवळीत रूपांतरित झाली व ही चळवळ पाहता पाहता संपुर्ण बेळगावमध्ये पसरली एकूणच धार्मिक सत्ता किंवा श्रेष्ठत्व ज्यांच्या हातात होते त्यांच्यापासून ते घेण्यासाठी व बहुजन समाजात जाणीव जागृती घडवून आणण्यासाठी ब्राम्हणेतर समाजाने ब्राम्हण समाजाविरुद्ध सुरू केलेले ते धार्मिक बंड होते असे म्हणता येते

राष्ट्रवीरकारांनी ब्राम्हण्याविरुद्ध सुरू केलेली चळवळ यशस्वी व कृतीसिद्ध करण्याकरिता तेस्वतः पुरोहित बनले. लग्न-समारंभ, उत्सव, पुजा-अर्चा व अशा अनेक प्रकारचे धार्मिक विधीकरण्यास त्यांनी सुरुवात केली त्याचबरोबर पुर्वी पंचांग सांगण्याचे काम ब्राम्हणजोशींकडे असे. यात पौर्णिमा, सण, संकष्टी, इतर विधी वा दिवस ते सांगत आणि प्रत्येक घरातून तांदूळ पैसा इत्यादी जिन्नस जमा करत परंतु ब्राम्हणजोशींचे हे काम राष्ट्रवीरकारांनी स्वतः सुरू केले याद्वारे जे उत्पन्न मिळत असे त्यांचा त्यांनी 'मुष्ठीफंड' उभारला व ते उत्पन्न त्यांनी विधायक कार्यासाठी वापरले. हे सर्व करण्यापाठीमागे लोकांच्या मनात खरी धार्मिक वृत्ती रुजविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केल्या राष्ट्रवीरकार स्वतः तुलसी विवाह, गीता सप्ताह, श्रावणी समारंभ, शारदीय नवरात्र उत्सव, गीता जयंती, शिवजयंती, अंबेडकर जयंती, शाहू जयंती यांसारख्या उत्सवांचे धार्मिक विधी करून लोकजागृती करण्याकरिता प्रसंगी विद्वानांची भाषणेही ठेवत असत यामुळे समाज संघटीत बनून नवजागृती होऊ लागली तसेच यात्रा, मुर्तीपुजा याप्रथांना तीव्र विरोध करून याबद्दलचे प्रबोधन घडवून आणण्यात राष्ट्रवीरकारांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली एकूणच शिक्षक ते सुधारक या दिशेने राष्ट्रवीरकारांचा प्रवास होत असताना समाज जागृतीचे ध्येय त्यांनी नेहमी जोपासले

राष्ट्रवीरकारांचे ब्राम्हण्यवादाविरोधी प्रबोधन :

ब्राम्हण्यवादास पोषक ठरणारी अंधश्रद्धा जोपर्यंत समाजातून नष्ट होणार नाही तोपर्यंत बहुजन समाज हा विकासाभिमुख होणार नाही. याची जाणीव राष्ट्रवीरकारांना होती म्हणूनच ब्राम्हण्याचा विरोध करून त्यांनी ज्याप्रमाणे पौरोहित्याचा मार्ग अवलंबला त्याचप्रमाणे समाजात पाळल्या जाणाऱ्या वाईट रूढी, प्रथा, परंपरांनाही त्यांनी कडवा विरोध केलेला दिसून येतो. विशेषतः बेळगावमध्ये लक्ष्मी देवीची यात्रा भरत असे. या यात्रेत देवीला प्रसन्न करण्यासाठी तसेच आपल्या कुटुंबावर कुठल्याही पद्धतीने संकट येऊ नये याकरिता स्वकुटुंब संरक्षणार्थ भरभराटीसाठी सामान्यजन देवीला गा-हाणे सांगत, साकडे घालत, वार पाळत, प्राण्यांचा बळी देत, मुरळ्या व जोगिणी नाचवत तसेच मद्यपानही मोठ्या प्रमाणावर करत असत. त्यामुळे हा प्रकार ब्राम्हण व उच्चवर्णियांचा कुचेष्टेचा व थड्डेचा विषय बनला होता या जुन्या

रानटी, भोळसट व प्रतिगामी धोरणांवर राष्ट्रवीरकारांनी कडाडून हल्ला चढविला व याऊलट जनसामान्यांसमोर यात्रा जत्रांचे अर्थकारण अंधानुकरण याबद्दलची समिक्षात्मक मांडणी राष्ट्रवीरच्या माध्यमातून जनतेसमोर मांडलीतसेच प्रसंगी अनेकविध ठिकाणी आपल्या भाषणांद्वारे समाजासमोर उघडपणे मांडली व समाजास प्रबोधित करण्याचा प्रयत्न चालविला. लक्ष्मीच्या यात्रेप्रमाणेच पंढरपूरच्या यात्रेविषयीही त्यांनी आपली कडवी मते प्रकट केलेली दिसून येतात. एकूणच ग्रामीण भागातील जनता वर्षभर काबाडकष्ट करून उदरनिर्वाह करत असताना आवर्षण, दुष्काळ, महामारी अशा अनेक संकटांना तोंड देत असताना अतिशय हलाखीचे जिवन जगत असत आणि त्यात या धार्मिक यात्रांचा खर्च सर्वसामान्यजनास पेलने अशक्य होते व पर्यायाने ही जनता कर्जाच्या ओझ्याखाली दबली जात असे. त्यामुळे या यात्रा-जत्रांचे वास्तव स्वरूप जनतेसमोर प्रभावीपणे प्रकट करण्याचे काम राष्ट्रवीरकारांनी केलेले दिसून येते.

हिंदू धर्मात शतकानुशतके चालत आलेला गैरसमज म्हणजे 'मूर्तीपूजा'. मूर्तीपूजा हा आपल्या समाजाला लागलेला कलंक आहे असे राष्ट्रवीरकार म्हणतात. याकरिता त्यांनी राष्ट्रवीर या आपल्या साप्ताहिकातून मूर्तीपूजेवर कडक शब्दांत ताशेरे ओढलेले दिसून येतात. मूर्ती ही निर्जिव आहे त्यात देव नाही मूर्तीपूजा ही एक वेडी समजूत आहे तसेच देवाधर्माच्या भ्रमामुळे आपली बुद्धिही निव्वळ दगड बनलेली आहे. त्यामुळे अज्ञानरूपी काळोख दूर करून प्रकाशरूपी जीवनवाट आपणांस अंगीकारावयाची असल्यास आपण मूर्तीपूजा नाकारली पाहिजे व देवाचे अस्तित्व हे सत्कर्मात शोधले पाहिजे असे स्पष्ट मत राष्ट्रवीरकार मांडताना दिसून येतात.

परंपरागत रुढींवरही राष्ट्रवीरकारांनी आघात केलेला दिसून येतो. एखादा व्यक्ती मृत झाल्यानंतर पंचक बघणे, पंचक आहे म्हणून घर सोडणे, प्रेताकरीता कागदी वाड आणणे, फटाके वाजविणे, वाजंत्री लावणे, तीनकुळ घालणे, प्रेताची इच्छा पूर्ण करण्याकरिता स्मशानात त्याच्या आवडीचे पदार्थ ठेवणे, बाराव्या दिवशी पतव पुजणे यांसारख्या अनिष्ट प्रथा राष्ट्रवीरकारांनी बंद पाडून प्रेताला पुष्पहार अर्पण करणे, श्रद्धांजली वाहणे, फोटोपूजन करणे या कमी खर्चाच्या नवीन प्रथा यांनी सुरु केल्या. याचबरोबर भट ब्राम्हणांच्या मंत्रतंत्र उच्चारणामुळे समाज दुबळा बनलेला आहे यामुळे मंत्रोच्चारणापासून समाज दूर झाला पाहिजे व मनुष्यधर्म पाळत खोट्या मंत्रांची पायमल्ली करत प्रबोधन घडवून आणले.

राष्ट्रवीरकारांनी ब्राम्हण्यवादास विरोध करताना ब्राम्हणी स्वभाव हाच मुळी धर्मभेदास कारणीभूत मानला आहे. राष्ट्रवीरकारांची ही धार्मिक चळवळ म्हणजे ब्राम्हणांच्या धार्मिक विधिवत वतनाला मोठा धक्का मानली जात होती. ब्राम्हणी दुष्कृत्यांची पाळेमुळे राष्ट्रवीरकारांनी पुराव्यासह उखडून काढून समाजाला नम्रदेश व नवप्रेरणा देण्याचे कार्य हाती घेतले होते. याकाळात ब्राम्हण्यवाद्यांनी सर्व तऱ्हेच्या मार्गांचा अवलंब करत ही चळवळ मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात ते यशस्वी होऊ शकले नाहीत. ब्राम्हण जातीचा जात्याभिमानच इतरांना शुद्र लेखण्याची प्रवृत्ती यांचा अनुभव राष्ट्रवीरकारांना आला व याच प्रवृत्तीच्या मुळाशी असलेली जातीव्यवस्था मोडून काढण्याचे ध्येय त्यांनी

स्विकारले. अज्ञपर्यंत ब्राम्हणांनी विद्येच्या बाबतीत सर्व सुत्रे आपल्याजवळ ठेवल्याने नोक्यांच्या बाबतीत त्यांचीच मक्तेदारी निर्माण झाली होती व ही मक्तेदारी जपण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न ब्राम्हणवर्ग करत होता या संबंध कार्यवृत्तीस राष्ट्रवीरकारांनी कडाडून विरोध केला

धार्मिक अधिष्ठानाचा वरचष्मा करून ब्राम्हण जातीने आपण म्हणजे श्रेष्ठ व इतर सर्व कनिष्ठ या वृत्तीने ब्राम्हणी संत हे इतरांपेक्षा श्रेष्ठ होते ही विचारधारा समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला होता. उदाहरणादाखल 'शिवाजीला रामदासाचा वर होता म्हणून शिवाजी मोठा झाला' असे उद्गारीले याचीच परिणीती म्हणून ब्राम्हणांनी 'भगवा झेंडा' हा चित्रपट काढून शिवाजी महाराजांचे कर्तृत्व हे केवळ समर्थ रामदासांमुळे होते हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला गेला. हा सिनेमा बेळगावमधील रिझ टॉकीजमध्ये ७ सप्टेंबर १९३९ ला प्रदर्शित झाला. यावेळी राष्ट्रवीरकारांच्या नेतृत्वाखाली हा सिनेमा बंद पाडण्यात आला व कायदेशीररित्या कायमचा दोषीही ठरविण्यात आला. धार्मिकतेच्या नावाखाली दक्षिणारूपी अर्थकारण दडलेले होते ते दुर करण्यासाठी त्यांनी धार्मिक कार्यावर होणऱ्या अनाठायी खर्चावर स्पष्टपणे भाष्य करायला सुरुवात तर केलीच त्याचबरोबर अशा धार्मिक कार्याचे स्वतः पौरोहित्य करावयास सुरुवात केली. यावेळी राष्ट्रवीरकारांना शह देण्यासाठी तत्कालीन काही कर्मठ ब्राम्हणांनी यांना शहापूर सराफ कट्टा येथील एका खोलीत त्यांना डांबून त्यांच्या मिशा ओढल्या. धोतर-उपरणे ओढून त्यांना नागवे करण्याचा प्रयत्न केला. ही बातमी शहरातील ब्राम्हणेतर समाजापर्यंत पोहोचताच ब्राम्हणेतर समाजाने जमाव जमवला व राष्ट्रवीरकारांच्या पाठीशी ताकद उभी केली. यावेळी ब्राम्हण समाजात मोठ्या प्रमाणावर घबराटीचे वातावरण पसरले. असे असतानाही राष्ट्रवीरकारांनी मनाचे औदार्य दाखवून ब्राम्हणेतर समाजास आवरले व मोठा हिंसाचार टाळला. यावेळी ब्राम्हणांनी जाहीरपत्रक काढून राष्ट्रवीरकारांची जाहीरपणे माफी मागीतली.

राष्ट्रवीरकारांना अनेकदा कर्मठ ब्राम्हणवादास सामोरे जावे लागले. अशाच एका प्रसंगी १ एप्रिल १९३१ रोजी रात्री नऊ वाजता नंदीहळ्ळी गावी राष्ट्रवीरकार समाज सुधारणेची सभा घेत असतावेळी ब्राम्हण पोलीस पाटलाने रात्र झाल्याचे निमित्त साधून सभा बंद करण्यास सनद्याकरवी निरोप पाठविला. यावेळी राष्ट्रवीरकारांनी 'लेखी हुकूम' मागितला. अखेरीस ब्राम्हण पोलीस पाटलास आपली चूक उमगली व त्यास त्यांची माफी मागावी लागली. १७ फेब्रुवारी १९३२ रोजी तोप्पीनकट्टी या गावी समाज पुरोहितातर्फे एका जोडप्याचे लग्न लावण्यात आले असताना एका ब्राम्हण तलाद्याने गुरव, पुजारी, महार यांना लग्नाला न जाण्याविषयी बजाविले. लग्नाच्यावेळी शहरात अॅक्ट प्रमाणे वधुवरांची वये योग्य असल्याची सर्टिफिकेट ब्राम्हण तलाद्याने मागितली. यावेळी राष्ट्रवीरकारांनी 'तुम्हास बाटल्यास खटला भरा म्हणजे आम्ही कोर्टात वयाची सर्टिफिकेट दाखवू' असे खरमरीत उत्तर दिले या उत्तराने ब्राम्हण तलाद्यास गप्प बसावे लागले. १ जानेवारी १९५० रोजी राष्ट्रवीरकार राष्ट्रवीर प्रेसमधून वडगावला घरी परतत असताना कर्मठ ब्राम्हणांनी त्यांच्यावर

मारेकरी घातले पण मारेक-यांचे मन परिवर्तन करण्यात यावेळी राष्ट्रवीरकार यशस्वी ठरले व मारेक-यांनी त्यांची माफी मागीतली.

बेळगावात ब्राम्हण लोक ब्राम्हणेत्तर लोकांना सभा, पोवाडे, किर्तने करण्यास मज्जाव करत असत कारण या साधनांच्या आधारे ब्राम्हणी विचारांचा मूळ उद्देश बाहेर पडत होता या सर्वकष ब्राम्हण्यवादास राष्ट्रवीरकारांनी कडवा विरोध केला. ब्राम्हण समाजातील व्यक्ती आपल्या पंगतीला इतर समाजातील व्यक्तींना बसवून घेत नसत. कै.दे.भ. गंगाधरराव देशपांडे यांनी आपल्या घरी होणार असलेल्या लग्नाच्या भोजन समारंभाला राष्ट्रवीरकारांना निमंत्रण दिले याप्रसंगी राष्ट्रवीरकारांनी मात्र आम्ही ब्राम्हणांच्या हातचे अन्न खात नाही म्हणजे आमच्या हातचेजे जेवत नाहीत त्यांच्या हातचे आम्ही खात नसतो असे बोलून निमंत्रण नाकारले देशपांडे यांनी राष्ट्रवीरकारांच्या विचाराचे महत्त्व जाणले आणि लग्नाच्या पंगतीमध्ये नवरदेवाच्या बाजूला राष्ट्रवीरकार आणि समोर पाहुणे अशी थाटात पंगत बसवली तेंव्हापासून या ब्राम्हण प्रथेला ओहोटी लागली आणि नवीन चांगली प्रथा सुरू झाली एकूणच ब्राम्हण्यवादास वैचारीकदृष्ट्या पुर्णतः शह देण्याचे काम राष्ट्रवीरकारांनी केलेले दिसून येते तसेच राष्ट्रवीरकारांनी फक्त धर्म शुद्धिकरणाची मोहिम हाती घेतली असे नाही तर सामाजिक चळवळीही त्यांनी मोठ्या प्रमाणात उभारल्या व समाजात प्रस्थापित असलेल्या घातक प्रथा मोडून काढत प्रबोधनाचा मार्ग अवलंबत त्यांनी समाजात समता प्रस्थापित करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

संदर्भ ग्रंथ:

१. डॉ. पवार जयसिंगराव (संपा.), 'राष्ट्रवीरकार शामराव देसाई जीवन आणि कार्य', कोल्हापूर, २०१६.
२. प्रा. नांदूरकरराम, 'गुरुवर्य शामराव देसाई व्यक्ती आणि कार्य', बेळगाव, २०००.
३. मेणसे कृष्णा, 'गुरुवर्य शामराव देसाई व्यक्ती आणि कार्य' बेळगाव.
४. मुचंडीकृष्णा, 'बेळगावातील मराठी समाज', मराठा युवक संघ स्मरणिका
५. राष्ट्रवीर – अंक, मे १९२१ ते डिसेंबर १९६०.

IRJHIS

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

Certificate of Publication

The Editorial Board of International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies (ISSN : 2582-8568), Impact Factor : 7.560 (SJIF 2024) is hereby awarding this Certificate to

Mr. Vishal Ramdas Rokade

is recognition of the Publication of the Paper entitled

Religious Enlightenment Work Of Rashtaveerkar Shamrao Desai

Published in Volume: 5, Issue: 2, Year: February 2024

(www.irjhis.com)

IRJHIS

DOI Link : <https://doi-ds.org/doi/10.22433/667/IRJHIS2402003>

Registration ID : 21303

Published Paper ID : IRJHIS2402003

Dr. R. G. Pawar
Editor-in-Chief
IRJHIS

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

SHRI DHOKESHWAR COLLEGE

Takali Dhokeshwar, Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

One Day National Level Conference On “National Education Policy: Implementation and Challenges”

Organized by

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

8th Feb, 2024

53.	Dr. Deepak Pandharinath Sontakke	New Education Policy 2020: Challenges and Implementation	81
54.	Khamkar Manisha Tukaram	Teacher education in National Education policy 2020	82
55.	दुर्गा सुहास रायकर	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०	83
56.	अश्विनी बाबू सुपेकर	नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप आणि उद्दिष्टे	86
57.	डॉ. जिजाभाऊ सिताराम घुले	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि राजकीय प्रक्रिया	88
58.	प्रा लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे.	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि संत साहित्यातील मूल्यशिक्षण	90
59.	प्रा. श्रीकांत गोपीनाथ आल्हाट	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: स्वरूप, संधी आणि आव्हाने	91
60.	लहरे माया नारायण	नवीन शैक्षणिक धोरण :- शैक्षणिक संकुल संकल्पना	92
61.	प्रा. शांता रंगनाथ गडगे	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची गरज	95
62.	प्रा .विशाल रामदास रोकडे	नवीन शैक्षणिक धोरण आराखडा : उद्दिष्टे, फायदे व आव्हाने	97
63.	डा. हनुमंत गायकवाड	राष्ट्रीय शिक्षा नीति	100
64.	श्री संजय नाना बागल	बहुविद्याशाखीय वशाक्षण आवण समग्र विकास	102
65.	गंडाळ आबासाहेब तान्हाजी	नवीन शैक्षणिक धोरण :- शैक्षणिक संकुल संकल्पना	106
66.	प्रा. प्रकाश महादू गावित	अहमदनगर जिल्ह्यातील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० - अंमलबजावणी व आव्हान	109
67.	डॉ. विजय निवृत्ती सुरोशी	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : 1968, 1986 व 2020	110
68.	प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि संतांचे मूल्यशिक्षण	111
69.	प्रा. डॉ. एकनाथ जाधव	'राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 और भारतीय भाषाएं'	112
70.	तेजश्री संजय उदावत	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र	113
71.	डॉ. विजयकुमार राउत	राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020: चुनौतिया और संभावनाएं	114

नवीन शैक्षणिक धोरण आराखडा : उद्दिष्टे, फायदे व आव्हाने

प्रा. विशाल रामदास रोकडे
सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी.
त.पारनेर, जि.अहमदनगर, ४१४३०५.
मोबाईल नं. : ९९७०७१७१४८

प्रास्ताविक :

नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे. ज्याचा उद्देश भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणणे आहे. 5+3+3+4 असे सूत्र या धोरणांतर्गत प्रस्तावित भारतातील शालेय शिक्षणाच्या नवीन संरचनेत अंतर्भूत आहे. हे धोरण मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्राला चालना देऊन, शिक्षणात सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करून आणि लवचिक, बहु-अनुशासनात्मक अभ्यासक्रमाला प्रोत्साहन देऊन शालेय शिक्षणात परिवर्तन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. या धोरणाचे उद्दिष्ट बहु-विद्याशाखीय शिक्षणाला चालना देऊन, क्रेडिट-आधारित प्रणाली सादर करून आणि संशोधन आणि नवविन्यपूर्णतेला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (NRF) स्थापन करून उच्च शिक्षणात परिवर्तन घडवून आणण्याचे आहे. हे धोरण इतर प्रमुख क्षेत्रांना देखील प्रबोधित करते, जसे की बालवयातील काळजी आणि शिक्षण, शिक्षक-शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, उच्च शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण. या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी आराखडा तयार करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (NETF) स्थापन करणे, नवीन अभ्यासक्रम फ्रेमवर्क विकसित करणे आणि उच्च शिक्षणासाठी नियामक फ्रेमवर्क तयार करणे समाविष्ट आहे. या धोरणाचा समारोप सामूहिक कृतीच्या आवाहनासह आणि भारतातील शिक्षणात परिवर्तन घडवण्याच्या वचनबद्धतेसह होतो. एकूणच, या धोरणाची रचना प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, परवडणारी क्षमता आणि जबाबदारी या मार्गदर्शक तत्वांभोवती आयोजित केली गेली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चे उद्दिष्टे :

शिकण्याच्या सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोनाला प्रोत्साहन देऊन, तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊन आणि संशोधन आणि नवोपक्रमाला चालना देऊन भारतातील शिक्षणामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. हे धोरण अध्यापन आणि शिकण्याची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण आणि व्यावसायिक विकास कार्यक्रमांच्या गरजेवर भर देते. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या एकात्मतेला चालना देणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे. हे भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन आणि 21 व्या शतकासाठी ती अधिक समर्पक आणि सर्वसमावेशक बनवण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देणे आणि वेगाने बदलणाऱ्या जगात यशस्वी होण्यासाठी त्यांना आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान प्रदान करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चे फायदे :

लवचिक अभ्यासक्रम: हे धोरण एक लवचिक अभ्यासक्रम प्रदान करते जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडी आणि अभिरुचीनुसार विषय निवडण्याची परवानगी देते.

- **बहुविद्याशाखीय शिक्षण:** हे धोरण बहु-विषय शिक्षणास प्रोत्साहन देते, याचा अर्थ विद्यार्थी विविध विषय आणि क्षेत्रांमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतात.
- **तंत्रज्ञानावर भर:** या धोरणाने शिक्षणातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व ओळखले आहे आणि अध्यापन आणि शिकण्यात तंत्रज्ञानाच्या वापराचे समर्थन केले आहे.
- **सर्वांगीण विकास:** या धोरणाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर दिलेला आहे, ज्यामध्ये संज्ञानात्मक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासाचा समावेश होतो.
- **शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण:** प्री-स्कूल ते उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 पुढील आव्हाने :

- **अंमलबजावणीची आव्हाने:** नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे ज्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण संसाधने आणि राजकीय इच्छाशक्ती आवश्यक आहे.

- **भाषेच्या समस्या:** या धोरणात किम्हून इयत्ता 5 वी पर्यंत शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मराठी भाषा किंवा प्रादेशिक भाषा सुरू करण्याचा प्रस्ताव आहे, जे या भाषेशी परिचित नसलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आव्हान निर्माण करू शकते.
- **निधी:** या धोरणासाठी पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण आणि संशोधनामध्ये महत्त्वपूर्ण गुंतवणूक आवश्यक आहे, जे सरकारसाठी आव्हान असू शकते, विशेषतः आर्थिक अनिश्चिततेच्या काळात.
- **मानकीकरण:** या धोरणाचे उद्दिष्ट देशभरातील शिक्षणाचे प्रमाणीकरण करणे आहे, ज्यामुळे संस्कृती आणि विविधतेचे एकसंधीकरण होऊ शकते.
- **शिक्षणातील असमानता:** या धोरणाचे उद्दिष्ट ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील दरी कमी करणे आहे, परंतु संसाधने आणि पायाभूत सुविधांमधील असमानता लक्षात घेता या ध्येयाची अंमलबजावणी करणे आव्हानात्मक असू शकते.

सारांशतः, नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चे अनेक फायदे आहेत जे भारतातील शिक्षणात परिवर्तन घडवू शकतील, परंतु या धोरणामध्ये काही आव्हाने देखील आहेत ज्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ साधने :

१. NEP 2020 बुकलेट, मंत्रालय मानव संसाधन विकास, भारत सरकार

२. संकेतस्थळ:

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

३. संकेतस्थळ: https://en.wikipedia.org/wiki/National_Education_Policy_2020

४. संकेतस्थळ : <https://www.education.gov.in/nep/about-nep>

५. संकेतस्थळ: <https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1847066>

ISSN : 2454-7905

MAH/NAN/10936/2015

SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- LXXXIV, June 2023

- Cheif Editor -

Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

19.	INDIA – CHINA LIBERALISATION SINCE 1980s: Theory and policy Changes with reference to Industry	Raju M	89
20.	Ethics in Action Research	Dr. Uttam Kumar Mukherjee	97
21.	A Review on Queueing Models and Their Applications.	Kalyankar S.B	100
22.	HOMOEOPATHIC TREATMENT FOR VITILIGO BASED ON LOCATION	Dr. Suvarna Patil Dr. Sayali Sushil Vyawahare	106
23.	Significance of Dream Rubrics in Kent's Repertory	Dr. Suvarna Patil Dr. Sayali Sushil Vyawahare	108
24.	ANCIENT ECONOMIC THOUGHT IN INDIA– An Overview	Dr. J. L. Banashankari	112
25.	HUMAN RIGHTS PERSPECTIVE: AN INSIGHT INTO THE ISSUES OF WOMEN DOMESTIC WORKERS	Dr. G. Parvathi	118
26.	IMPACT OF RUSSIA-UKRAINE WAR ON INDIAN ECONOMY	Dr. Sapna Jain	123
27.	समाचार पत्रों में इन्फर्मेंशन टेक्नोलॉजी	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	131
28.	निराला का कथा साहित्य: समाज दर्शन	डॉ० विशु मेघनानी	133
29.	अनुसूचित जनजातियों के विकास का ऐतिहासिक परिपेक्ष में अध्ययन	अविनाश नेगी	136
30.	विभा रानी कृत नाटक पीर पराई में चित्रित राजनीतिक परिवेश	देवानंद यादव	141
31.	सुधा जोशी यांची उपयोजित कथा समीक्षा	डॉ. कैलास सोनू महाले	146
32.	भारतातील अनुसूचित जमातीची आर्थिक सामाजिक स्थिती	प्रा. महेन्द्र पां. गावंडे प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे	150
33.	प्रभावी वाचनात विविध घटकांची भूमिका: एक अभ्यास	रमेश मारोतीराव शिंदे	153
34.	शैक्षणिक साहित्य संच : निपुण भारत अंतर्गत FLN कार्यक्रमाच्या उद्दिष्ट प्राप्तीसाठीचे साधन-एक अभ्यास	लक्ष्मीकांत एकनाथराव ईडलवार	158
35.	दुर्गाबाई देशमुख: एक लोक शिक्षणतज्ञ	नागोराव पोचिराम माचापुरे	160
36.	उद्योजगतांच्या सामाजिक जबाबदारीचे कृषिक्षेत्रातील लाभार्थ्यांच्या सुधारित आर्थिक दर्जाचे अध्ययन : विशेष संदर्भ संभाजीनगर	श्री० पंढरी रामभाऊ गोरे डॉ. विवेक गुणवंतराव सिरस्कार	164
37.	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींच्या विकासात पोलीस प्रशासनामार्फत रावविण्यात येणाऱ्या दादालोरा खिडकीचे महत्व – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	आशिष अशोक येल्लेवार प्रा. डॉ. पंढरी एन. वाघ	169
38.	वृत्तपत्र : एक जाहिरात माध्यम	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	176
39.	महिलांच्या लैंगिक छळास प्रतिबंध मनाई आणि निवारण कायदा २०१३	गोविंदा अनिलराव तांदळे डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	178
40.	रासायनिक खतांचा वाढता वापर आणि मानवी आरोग्य	जाधव सुनिता रामचंद्र	181

रासायनिक खतांचा वाढता वापर आणि मानवी आरोग्य

जाधव सुनिता रामचंद्र

भूगोल विभाग, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

जगामध्ये भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो इतर देशांच्या तुलनेमध्ये भारताने कृषी तंत्रज्ञान आणि त्याचबरोबर कृषी संशोधनामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती घडवून आणली आहे. परंतु मानव हा दिवसेंदिवस स्वार्थी होत चाललेला आहे मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक शेतीच्या दिशेने आपले पाऊल टाकताना आपणाम पहावयाला मिळत आहे. पूर्वीपासून चालत आलेल्या सेंद्रिय शेतीपासून मानव दूर होत चाललेला आहे आणि त्याचा परिणाम मानवी आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसत आहे.

आज आपण २१ व्या शतकात जगत आहे तसेच वाढत चाललेली लोकसंख्या आणि अन्नधान्याच्या उत्पादनात होत चाललेली घट ही आजच्या जगातील फार मोठी गंभीर समस्या बनली आहे. या समस्या निवारण्यासाठी शेतकरी रासायनिक खतांचा वापर करून शेतीचा अवलंब करताना आपल्याला दिसत आहे त्यामुळे कमीत कमी जागेमध्ये अधिकाधिक पीक घेणे शक्य होत आहे हे जरी खरे असले तरी हे रासायनिक खतांचा वापर करून घातलेल्या उत्पादनांचा मानवी जीवनावर परिणाम होताना दिसत आहे रासायनिक खतांच्या वाढत्या वापरामुळे मानवाला त्याच बरोबर जमिनीला ही मोठ्या प्रमाणावर दुष्परिणाम सोसावे लागत आहेत आपण आपल्या फायद्यासाठी जमिनीची अन्नसाखळी तोडत आहोत तसेच जमिनीवरील सजीव घटकाकडे ही दुर्लक्ष होत आहे. ज्याप्रमाणे आपल्याला पाऊस उन्हाची आवश्यकता असते तसेच जमिनीचे सुद्धा संरक्षण गरजेचे असते रासायनिक खतांच्या अति वापरामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होऊ लागली आहे तसेच संकरित वियाणांमुळे पारंपरिक वियाणे त्यांच्या जाती नष्ट होऊ लागल्या आहे. आपण मानवी आरोग्याचा विचार करून सेंद्रिय व जैविक शेती पद्धतीचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

उत्पादन वाढीच्या उद्देशाने आपण भरपूर उत्पादन देणाऱ्या जाती शोधून काढले आहेत त्यांचे उत्पादन हे भरपूर होते परंतु त्या उत्पादनाची नैसर्गिक चव गेलेली असते आणि त्यातले सत्वही कमी झालेले असते ही गोष्ट आता सर्वांना लक्षात आलेली आहे कोणत्याही खाद्यपदार्थाला स्वतःची चव असते परंतु आपण रासायनिक शेती करायला लागलो की ती चव नष्ट झाली तुकतेच भारतामध्ये अमेरिकेतील शेती तंत्रज्ञानाचे एक शिष्टमंडळ येऊन गेले या शिष्ट मंडळाने भारतातील जुन्या काळात वापरत असलेल्या भाज्यांची चव बघितली ती नैसर्गिक चव गमावून आता आपण अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातीचा वापर करत आहोत त्यामुळे त्या भाज्यांना आणि अन्नपदार्थांना भरपूर मसाले वापरून कृत्रिम पणे चव आणावी लागते त्यामुळे सर्व भाज्या या एकसारख्या लागतात या साऱ्या दुष्परिणांपासून बचावण्यासाठी आपल्याला निसर्गाने दिलेल्या सेंद्रिय खतांचा वापर करायचा आहे.

शब्दसंकेत : रासायनिक खते, पिक उत्पादन, मानवी आरोग्य, सेंद्रिय शेती.

संशोधनाचा उद्देश :

रासायनिक खते आणि मानवी आरोग्य लक्षात घेऊन रासायनिक खतांचा होणारा अतिवापर टाळून सेंद्रिय शेती केली जावी त्यामुळे मानवाच्या आरोग्याला बाधा पोहोचणार नाही व जमिनीची सुपीकता टिकून राहण्यासाठी मदत होईल रासायनिक खतांचा मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम व त्यावर उपाययोजना सुचवणे व सर्व सजीव सृष्टी शेतीवर अवलंबून आहे त्यासाठी सेंद्रिय शेती करणे व रासायनिक खतांचा अति वापर टाळणे हा या संशोधनाचा उद्देश आहे

रासायनिक खतांचे दुष्परिणाम -

१) मातीच्या उत्पादकतेत घट:-

जमीन सजीव असते जमिनीच्या एका घनफुट मातीत कोट्यावधी जिवाणू, बुरशी आणि बॅक्टेरिया असतात त्यामुळे जमीन सजीव आणि सुपीक बनते. रासायनिक खताने जमीन सुपीक बनत नाही तर सुपीक जमिनीतील अन्नद्रव्य उचलायला मदत करतात अशा प्रकारे जमिनीतून अधिकची अन्नद्रव्य उचलली जातात तेव्हा जमीन निकष आणि निर्जीव बनत जाते आजची शेतीची समस्या ही निर्जीव किंवा मृत जमिनीने उद्धवलेली समस्या आहे रसायने आणि कीटकनाशके मातीमधील सूक्ष्मजीवांचा नाश करून मातीची रचना आणि सुपीकतेवर परिणाम करतात.

२) तृणांच्या प्रमाणात वाढ –

पारंपारिक शेतीत गुरे, शेण, गोमूत्र, सेंद्रिय खत, नांगरट, जमीन उन्हात तापणे, वाखरणी, ढाळणी, पेरणी किंवा लागवड, मिश्र पिके, सापळा पिके, आंतर पिके, हिरवळीची खते, कोळपणी, खुरपणी या सर्व वैज्ञानिक गोष्टी आहेत त्यांना पूर्णपणे छेद देणाऱ्या रासायनिक शेतीने तृणांचे प्रमाण वाढत गेले हे ना शेतकऱ्यांनी तपासले ना विद्यापीठाने त्यावर संशोधन केले अधिक उत्पादनाने दर कोसळून नुकसान झाले.

३) पाणी लवकर आटण्याच्या प्रमाणात वाढ –

आपण सजीव जमिनी बाबत विचार केला आहे अशा सजीव जमिनीत सेंद्रिय कर्व आणि जीव जिवाणूमुळे पीक उत्तम येते अशी जमीन पाणी धरून ठेवण्याचे काम करते दुर्दैवाने रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता कमी झाली. दुसऱ्या बाजूला पाण्याचा वापर तीन पट झाला पिकाला दिलेले पाणी थेट खडकापर्यंत निघून जाते त्यामुळे जमिनीत पाणीच थांबायला तयार नाही चालू वर्षी चांगला पाऊस झाला असे असूनही पाणलोट क्षेत्रात व धरणांच्या खालच्या क्षेत्रात पाणी लवकर आटल्याचे चित्र आहे.

४) मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम –

जागतिक आरोग्य संघटनेने 'ग्लायफोसेट' तण नाशकाचे वर्गीकरण 'संभाव्य कर्क रोगकारक' केले आहे 'ग्लायफोसेट'च्या दीर्घकाळ संपर्कात आल्याने फक्त कर्करोग नव्हे तर वांझपणा, नपुसकत्व, गर्भपात, जन्मदोष, संप्रेरकांची तोडफोड, मुत्रपिंडाचे विकार असे अनेक आजार होण्याची शक्यता असते शेतात फवारणी केल्यानंतर अगदी दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशी तो शेतमाल बाजारात येतो फवारणी केल्यावर किती काळ असा शेतमाल वापरू नये याबाबत शेतकरी आणि ग्राहक दोघेही अंधारात आहेत त्याबाबतीतील नियम असतील तर ते केवळ पुस्तकातच आहेत कचरा आणि विष्टेमध्ये असणाऱ्या रोगकारक जंतूमुळे माती दूषित होते व त्या मातीत पिकवलेल्या भाजीपाला व पिकामुळे मनुष्य व प्राणी जनावरांना रोग होतात. रासायनिक खतांचा अतिरेकी वापर केला की त्याचे परिणाम पिकांवर होत असतात त्यातून तयार होणारी धान्य भाज्या डाळी यांच्यामध्ये रासायनिक खतातील रसायनांचे अंश व करतात आणि ती धान्य डाळी आणि भाज्या खाण्यालायक राहत नाहीत.

५) जमिनीच्या सुपकतेत घट –

विरघळणाऱ्या क्षणांचे वाढत जाणारे प्रमाण याला क्षारता म्हणतात. याचा मातीची गुणवत्ता व उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होतो जास्त सिंचनामुळे मातीच्या पृष्ठभागावर क्षार जमा होतात क्षारयुक्त माती वनस्पतीच्या वाढीसाठी अयोग्य बनते याचाच अर्थ जमिनीची सुपीकता घडते जमिनीमध्ये असणारे खनिजे व आवश्यक घटक नष्ट होत आहेत सुरुवातीला जमिनीमध्ये गांडूळाचे प्रमाण अधिक होते आता रसायनांमुळे ते कमी झाले आहेत व शेतकऱ्यांना कृत्रिमरित्या गांडूळ खत जमिनी सोडावे लागते.

६) शेतीच्या उत्पादन खर्चात झालेली वाढ –

५ ते १० वर्षांपूर्वी शेतकरी जितका रासायनिक खताचा वापर करत होता त्यापेक्षा जास्त रासायनिक खताचा वापर शेतकरी शेतात करीत आहे. आणि त्यामानाने उत्पादनात वाढ न होता काही वेळा कमी झालेली असते म्हणजे ५ ते १० वर्षांपूर्वीपेक्षा आजचा उत्पादन खर्च वाढलेला आहे. परंतु शेत मालाला तेवढे भाव वाढलेले नाहीत. फक्त रासायनिक खतांचा व औषधांचा वापर केला तर उत्पादन खर्च कमी न होता वाढत जाणार आणि अशी शेती फायद्यात येणे अशक्यच आहे याशिवाय रासायनिक खते व औषधे यांच्या किंमतीही जास्त असतात.

या सर्व कारणांमुळे रासायनिक खतांच्या आणि औषधांच्या वापराची शेती पद्धती बदलणे गरजेचे आहे यासाठी एकच पर्याय म्हणून सेंद्रिय शेतीबद्दल जनजागृती करणे.

रासायनिक खतांचा वापर थांबवण्यासाठी उपाययोजना :

१) रासायनिक खतांचा वापर न करता सेंद्रिय शेतीचा अवलंब करणे- ज्यामुळे मातीचा सुपीकपणा कायम टिकून राहतो सेंद्रिय शेती ही स्थायी आणि पर्यावरणास अनुकूल अशी उत्पादन प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये लहान शेतकऱ्यांसाठी विशिष्ट लाभ आहेत.

२) शेणखताचा वापर करणे - शेण, मूत्र, गोठ्यातील पालापाचोळा इत्यादी घटकांपासून तयार होणाऱ्या खताला शेणखत म्हणतात. त्यामध्ये नत्र स्फुरद व पालाश असतात शेणाचा महत्वाचा उपयोग म्हणजे वायोर्गॅस मध्ये ऊर्जा निर्मितीसाठी होतो आणि शिल्लक राहिलेले शेण पिकांच्या वाढीसाठी पोषक अन्नद्रव्य म्हणून वापरले जाते

३) कंपोस्ट खताचा वापर करणे - शेतातील गवत पिकांचे कापणी नंतर उरलेले अवशेष भुसा, उसाचे पाचट, कापसाची

धसकटे, पालापाचोळा इत्यादी सेंद्रिय पदार्थांचे सूक्ष्मजीव जंतूमुळे विघटन होऊन त्यातील कार्बन नत्राचे प्रमाण कमी होते व चांगला कुजलेला पदार्थ तयार होतो त्याचा वापर शेतीसाठी करणे त्यामुळे उत्पादनात चांगल्या प्रकारची वाढ होते.

४) गांडूळ खताचा वापर - या खतात गांडूळाची चिन्ना, नैसर्गिक रित्या कुजलेले पदार्थ गांडूळाची अंटीपुंजे बाला अवस्था आणि अनेक उपयुक्त जीवांचा समावेश यामध्ये होतो.

५) हिरवळीच्या खतांचा वापर – लवकर वाढणाऱ्या पिकांची निवड करून, त्यांची दाट पेरणी करून पीक फुलोऱ्यावर येण्याच्या आधी ते नगरांच्या सहाय्याने जमिनीत गाडतात. त्यापासून जमिनीला नत्र मिळते, जमिनीचा पोत सुधारतो व ती सुपीक बनते अशा खतांना हिरवळीची खते म्हणतात.

समारोप वरील विषयाच्या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की रासायनिक खतामुळे मानवी आरोग्य कमी कमी होत चाललेले आहे जमिनीची सुपीकता देखील कमी झाली आहे तसेच शेती उत्पादन खर्चात देखील प्रचंड वाढ होत आहे त्यासाठी रासायनिक खताचा व औषधांचा वापर न करता शेण, मूत्र, पालापाचोळा यापासून तयार होणाऱ्या शेणखताचा, गांडूळ खताचा पिकासाठी उपयोग करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भूपृष्ठावरील सजीव मृष्टीकडे दुर्लक्ष होणार नाही.

संदर्भसूची:

- 1) krishijagran.xom
- 2) http://w.w.w nkoline.com
- 3) www.educationalmarathi.com
- 4) Agriculture Geography Dr.vijaya salunke.
- 5) Agriculture Geography Dr.vitthal Gharpure

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.024

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled

रासायनिक खतांच्या वाढता वापर आणि मानवी आरोग्य

Dr./Mr./Miss/Mrs.

Jadhav Junita Ramchandra.

It is peer reviewed and published in the issue LXXXIV, Vol. I, Year - 9 in the month June 2023.

Thank You!

Pallavi

- Chief Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेठे मो. 9623979067

वैशिष्ट्ये :-

- सुसज्ज कॉलेज, अत्याधुनिक प्रयोगशाळा
- प्रशस्त प्रयालय, संगणक कक्षा
- सुसज्ज व संरक्षित परिसर
- स्मार्ट क्लासरूम
- प्रात्यक्षिकासाठी शासकीय व इतर हॉस्पिटलमध्ये सुविधा
- अनुभवी प्राध्यापक वर्ग
- शिबिराचे आयोजन
- तज्ञ डॉक्टरांचे मार्गदर्शन
- मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती लागू
- SC संवर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना लागू
- ST संवर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना लागू

महाराष्ट्र नर्सिंग कॉन्सिल व महाराष्ट्र राज्य शुभुषा व परावैद्यक शिक्षण मंडळ मुंबई मान्यता प्राप्त
जनप्रगती बहुउद्देशीय सेवाभावी संस्था संचालित...

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM)

महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

कोर्सचे नाव	कालावधी	पात्रता
GNM	3 वर्ष	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)
कोर्सचे नाव	कालावधी	पात्रता
ANM	2 वर्ष	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)

नोकरीसाठी उपलब्ध संधी
शासकीय-निम्नशासकीय हॉस्पिटल,
प्राथमिक आरोग्य केंद्र,
मतीमंद विद्यालय, आश्रम शाळा व
मिळुनी, पोलिस रुग्णालय,
विमान प्राधिकरण,
खाजगी दवाखाने व नर्सिंग होम

**प्रवेश
देणे चालू
आहे !**

अधिक माहितीसाठी संपर्क : 9112828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

PhonePe

9623979067

ISBN : 978-81-969179-9-9

“75 YEARS OF INDIAN ECONOMY : OPPORTUNITIES AND PROBLEMS”

Published By
ARTS, COMMERCE, SCIENCE AND COMPUTER SCIENCE COLLEGE ASHVI KD.
NAAC Accredited: B++ grade with CGPA 2.89
Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar Maharashtra, India- 413738
Tel: +02425-240051, Email ID: principal.acsashvi@pravara.in,
Website: www.ashvicollege.in

Sr. No.	Title	Author	Page No.
79	पायाभूत सुविधांचा अभाव व शेतकरी आत्महत्या	स्वाती विजय पाटील	204
80	पर्यटन विकास	सुनिल दादाराम पवार	206
81	कोव्हिड १९ चे भारतीय -अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास	सत्याप्पा शंकर कोळी	208
82	भारतीय कृषी विकासाची स्थिती एक आर्थिक अध्ययन :	विद्या थोरात	208
83	कृषी" विम्यामधील विविध तंत्रज्ञानाच्या वापराचा अभ्यास"	पुजा तुकाराम गोसावी	209
84	पर्यावरण अर्थव्यवस्था आणि विकासाबाबतचे चिकित्सक अध्ययन	वेजेमीलोवो .जी. अर्चना ज्ञानेश्वर भोंडवे	210
85	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी विकासाची भूमिका	दिवटे प्रियंका साहेबराव	211
86	भारतातील दारिद्र्याचे कारणे व उपाययोजना	नरेन्द्र गुरुदास कन्नाक	212
87	भारतातील ग्रामीण विकासामध्ये सरकारी योजनांचा सहभाग	घेगडमल संदिप अशोक	213
88	शेतीच्या समस्या आणि उपाययोजना	दशरथ बाबाजी पानमंद	214
89	स्वातंत्र्याची 75 वर्ष आणि भारतीय शेती समोरील आव्हाने	प्रमोद डब्ल्यू उरकुडे नितिन बी. कावडकर	215
90	मानवी भांडवलाची शिक्षण व आर्थिक विकासामधील भूमिका	प्रियंका हौशीराम देशमाने, कैलास अर्जुनराव ढोंबरे	216
91	फुलशेतीमधील संधी व आर्थिक लाभ	भास्कर वचन डांगे, शेंडगे जी.एल.	217
92	महाराष्ट्रातील जलसिंचन स्थितीचा अभ्यास	शिंदे मोहिनी भानुदास बंगरवार हरी पंढरी	218
93	महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था व जलसिंचन योजना एक : दृष्टीक्षेप	व्ही तुपे .बी ., डीरांघवणे .एस .	219

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी विकासाची भूमिका

दिवटे प्रियंका साहेबराव

(सहाय्यक प्राध्यापक)

मेल -priyadiwate1@gmail.com

Mobile No-8411837565

प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी, ता.-पारनेर, जि.-अ.नगर

प्रस्तावना-भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. उद्योग व सेवा क्षेत्रांचा मोठा विकास झालेला असला तरी कृषी क्षेत्र त्याच्या विकासासाठी एक मर्यादा घटक म्हणून कार्य करते. म्हणजेच कृषी क्षेत्र अविकसित राहिल्यास उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासावर मर्यादा येतात. भारतातील साधारणपणे ६,३८,५८८ खेडी आहेत. एकूण लोकसंख्येच्या ७२% लोकसंख्या खेड्यात वास्तव्य करते. या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ५८.२% लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. डॉ. स्वामीनाथन यांनी हरितक्रांतीच्या माध्यमातून खाद्यानाचे उत्पादन वाढवण्यावर मोठ्या प्रमाणावर भर दिला.

कोल व हूवर या प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञांच्या मते देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी सर्वात आधी त्या देशातील कृषी क्षेत्राचा विकास घडवून आणणे आवश्यक असते. कृषी क्षेत्राचा पुरेशा प्रमाणात विकास अगोदर घडून आला नाही तर उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात म्हणून या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत भारतातील नियोजन आयोगाने कृषी क्षेत्रावर सर्वाधिक भर दिला होता.

उद्दिष्टे -

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व अभ्यासणे.
२. भारतीय शेतजमिनीची उत्पादकतेचा अभ्यास करणे.
३. कृषी क्षेत्र आणि भांडवल निर्मिती यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यासता येईल.

१. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा- स्वातंत्र्य प्राप्तीवेळी कृषी (Agriculture) आणि संलग्न क्षेत्राचा जीडीपी (GDP) मधील वाटा ५० टक्क्यांहून अधिक होता. त्यानंतर तो घसरत गेला. २०१०-११ मध्ये कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा हिस्सा १४.६% इतका होता. तो आता २०२०-२१ मध्ये २०.२% इतका झाला आहे. प्रगतशील राष्ट्रांच्या तुलनेत आजही भारतातील (India) राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा हा अधिक आहे. मात्र, सध्या सेवा आणि औद्योगिक क्षेत्राच्या वाढत्या प्रमाणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचा वाटा कमी होत चालेला आहे.

२. रोजगार निर्मितीत योगदान- कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. रोजगार निर्मितीत योगदान- कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. रोजगार निर्मितीत योगदान- कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. रोजगार निर्मितीत योगदान- कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे.

घेतल्यास आपल्या अर्थव्यवस्थेची एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये ठळकपणे सामोर येते ते म्हणजे शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रावर उपजीविकेसाठी अवलंबून असलेले व्यक्तीचे प्रमाण वाढतच आहे. देशात फक्त ग्रामीण भागाचा विचार केल्यास एका अभ्यासानुसार २०११-१२ साली ६४% लोकसंख्या शेती क्षेत्रात गुंतलेली आहे. तरी उर्वरित ३६% लोक बिगर शेती व्यवसायात गुंतलेले होते.

३.परकीय व्यापारात योगदान -भारताच्या परकीय व्यापारात कृषी क्षेत्राचा महत्त्वाचा हिस्सा आहे. पूर्वीपासूनच भारतात चहा, कॉफी, साखर तंबाखू, सुती कपडे कापड कच्चे लोकर इत्यादी घटकांना अन्य साधारण महत्त्व आहे. अलीकडच्या काळात भारत अन्नधान्यासाठी निर्यात मोठ्या प्रमाणात करत आहे. विशेष म्हणजे भारताला यामधून मोठ्या प्रमाणात विदेशी चलन प्राप्त होत आहे. सध्या निर्यातीमध्ये शेती क्षेत्राचा वाटा १३.७९५ % इतका होता.

४.वाढत्या लोकसंख्येसाठी खाद्यानाचा व जनावरांसाठी चान्याचा पुरवठा -भारतातील १२५ कोटी पेक्षा अधिक असणाऱ्या लोकांना अन्नधान्य, डाळी, भाजीपाला इत्यादी पुरवठा करण्याचे काम कृषी क्षेत्र करते कृषी क्षेत्र हे मोठ्या प्रमाणावर मान्सूनवर अवलंबून आहे काही वेळेस मान्सूनचा लहरीपणामुळे शेतमालाचे उत्पादन कमी होत असल्यामुळे कृषी मालाची आयात करावी लागते परंतु सर्वसाधारणपणे परिस्थितीत कृषी मालाची आयात करावी लागत नाही अशा मोठ्या प्रमाणात असलेल्या लोकसंख्येला खाद्यानाचा पुरवठा करते तसेच ६०ते ७०कोटी जनावरांच्या चान्याची उपलब्धता कृषी क्षेत्रातूनच उपलब्ध होते.

५.उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा- कृषी क्षेत्रामार्फत विविधता उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा केला जातो उदाहरणार्थ कापड गिरण्या कापूस, साखर कारखान्यांना ऊस, तेल गिरणा तेलबिया त्यामुळे अनेक उद्योगांमधील उत्पादन कृषी क्षेत्राकडून मिळणाऱ्या कच्च्या मालावर अवलंबून असते याला कृषी क्षेत्राचे उद्योग क्षेत्राशी असलेले Forward linkages असे म्हणतात.

६.आंतरराष्ट्रीय महत्त्व- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतातील कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे आहे. भुईमूग व चहा मसाल्याचे पदार्थ याबाबत भारताचा जगात प्रथम क्रमांक लागतो तर कापूस ऊस ताग उत्पन्न दुसरा क्रमांक तर तंबाखू उत्पादनात तृतीय व नैसर्गिक रबर उत्पादनात पाचवा क्रमांक लागतो. लाख उत्पादनाच्या बाबतीत तर भारताला जागतिक पातळीवर मक्तेदारी प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्राला आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

७.औद्योगिक वस्तूसाठी बाजारपेठ -उद्योग क्षेत्रात निर्माण झालेल्या अनेक वस्तूसाठी कृषी क्षेत्र ही एक बाजारपेठ म्हणून कार्य करते. उदा.कृषी अवजारे, खते, कीटकनाशके इत्यादी वस्तू उद्योग क्षेत्रात तयार केल्या जातात मात्र कृषी क्षेत्रात वापरल्या जातात.

८.कृषी आणि तृतीय क्षेत्र- व्यापार वाहतुकी इत्यादींचा समावेश हा तृतीय क्षेत्रात होतो. देशांतर्गत व्यापार वाहतूक कृषी व वस्तूंचा हिस्सा महत्त्वाचा असतो. कृषी क्षेत्रात लोकांच्या उत्पन्न पातळीत वाढ झाल्यामुळे शिक्षण, बँका, विमा इत्यादी मागणी वाढून या तृतीय क्षेत्राचा विकास होण्यास मदत होत आहे.

१. सामाजिक व राजकीय महत्त्व- भारतीय लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. कृषी उत्पादित व वस्तूंच्या किमतीत उत्पादनात जर मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार निर्माण झाले तर सामाजिक शांतता व राजकीय स्थैर्य कमी होते.

१०. सरकारी महसुलातील हिस्सा- भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद नगरपालिका, महानगरपालिका, राज्य सरकार व केंद्र सरकार या संस्था लोककल्याणकारी कार्य करतात. या संस्थांना खर्च भागवण्यासाठी शेती क्षेत्रातून उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर मिळते. उदाहरणार्थ विक्रीकर जमीन महसूल, जलसिंचन कर इत्यादी, त्याचबरोबर शेती आधारित उद्योगातील उत्पादनावर प्राप्ती कर, शिक्षण कर तसेच स्टॅम्प ड्युटी रजिस्ट्रेशन ती सरकारला मिळते. एखाद्या वर्षी कृषी उत्पन्नात वाढ झाल्यास बाजारातील उलाढाल वाढते सरकारच्या उत्पन्नाच्या दृष्टीने असे वर्ष अनुकूलन ठरते. थोडक्यात सरकारच्या दृष्टीने शेतीला अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे.

११. सर्वसाधारण किंमत पातळीवरील परिणाम-

अर्थव्यवस्थेत सर्वसाधारण किंमत पातळी आणि शेतमालाच्या किमती यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे त्यामुळे शेतमाल किमतीला बदलाचा सर्वसाधारण किंमत पातळीवर परिणाम होतो. भारतासारख्या देशातील व्यक्तींच्या ६० ते ७० टक्के उत्पन्नातील हिस्सा हा अन्नधान्याच्या खरेदीवर खर्च होतो. भारतीय शेती मान्सून वर आधारित असल्याने शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर चढवून उतार घडून येतो. परिणामी शेतमालाच्या किमती अस्थिर होतात. देशातील भाववाढीस कारणीभूत असलेल्या अनेक घटकांपैकी शासनाचे आयोग्य धोरण तुटीचा अर्थभरणा, शेतमाल साठवणीच्या सोयीचा अभाव, आधार किमती ठरवण्यातील दिरंगाई वाहतूक सोयीची अपूर्ण व्यवस्था इ. कारणाने भाव वाढ होते. यासाठी सर्वसाधारण किंमत पातळी स्थिरता आणण्यासाठी शेतमाल किमती स्थिर राहण्याची आवश्यकता असते.

सारांश :

वरील भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी विकासाची भूमिका या लेखातून भारतातील उद्योग व सेवा क्षेत्र शेती व्यवसायाचा कशा प्रकारे अवलंबून असते हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतातील शेती व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचा हिस्सा जास्त आहे. त्यामुळे शेती व्यवसायाची प्रगती हे देशाच्या विकासाचे प्रतिक आहे हे सांगता येईल.

संदर्भ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था : रंजन कोळंबे
२. भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. सुधाकर शास्त्री
३. भारतीय अर्थव्यवस्था : देसाई व भालेराव
४. इंटरनेट : en.wikipedia.org/wiki/agriculture_in_india

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)
Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce, Science and Computer Science College Ashvi Kd.

NAAC Accredited B++(CGPA-2.89), Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

National Seminar

On

"75 Years of Indian Economy: Opportunities and Problems"

Sponsored by

Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

Certificate

This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. Diwate Priyanka Sahebdeo of
Art's, Commerce & Science college, Alkuti has actively participated/ worked as
Resource Person/ Presented paper entitled: भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी
विकासाची भूमिका in the National Seminar
on "75 Years of Indian Economy: Opportunities and Problems" organized by Department of
Economics, held on 19th & 20th January 2024.

Dr. S.S. Rohamare
Co-ordinator

Mr. G.R. Shelke
Convener

Dr. S. R. Jadhav
I/C Principal

Dr. M.N. Kharde
Campus Director

ISBN : 978-81-969179-9-9

“75 YEARS OF INDIAN ECONOMY : OPPORTUNITIES AND PROBLEMS”

Published By

ARTS, COMMERCE, SCIENCE AND COMPUTER SCIENCE COLLEGE ASHVI KD.

NAAC Accredited: B++ grade with CGPA 2.89

Tal. Sangamner, Dist. Ahmednagar Maharashtra, India- 413738

Tel: +02425-240051, Email ID: principal.acsashvi@pravara.in,

Website: www.ashvicollege.in

Sr. No.	Title	Author	Page No.
79	पायाभूत सुविधांचा अभाव व शेतकरी आत्महत्या	स्वाती विजय पाटील	296
80	पर्यटन विकास	सुनिल दादाराम पवार	299
81	कोव्हिड १९ चे भारतीय -अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास	सत्याप्पा शंकर कोळी	304
82	भारतीय कृषी विकासाची स्थिती एक आर्थिक अध्ययन :	विद्या थोरात	306
83	कृषी“ विम्यामधील विविध तंत्रज्ञानाच्या वापराचा अभ्यास”	पुजा तुकाराम गोसावी	309
84	पर्यावरण अर्थव्यवस्था आणि विकासाबाबतचे चिकित्सक अध्ययन	बेजेमीलोबो .जी. अर्चना ज्ञानेश्वर भोंडवे	312
85	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी विकासाची भूमिका	दिवटे प्रियंका साहेबराव	319
86	भारतातील दारिद्र्याचे कारणे व उपाययोजना	नरेन्द्र गुरुदास कन्नाके	322
87	भारतातील ग्रामीण विकासामध्ये सरकारी योजनांचा सहभाग	घेगडमल संदिप अशोक	327
88	शेतीच्या समस्या आणि उपाययोजना	दशरथ बाबाजी पानुमंद	333
89	स्वातंत्र्याची 75 वर्ष आणि भारतीय शेती समोरील आव्हाने	प्रमोद डब्ल्यू उरकुडे नितिन बी. कावडकर	337
90	मानवी भांडवलाची शिक्षण व आर्थिक विकासामधील भूमिका	प्रियंका हौशीराम देशमाने, कैलास अर्जुनराव ठोंबरे	340
91	फुलशेतीमधील संधी व आर्थिक लाभ	भास्कर बबन डांगे, शेंडगे जी.एल.	346
92	महाराष्ट्रातील जलसिंचन स्थितीचा अभ्यास	शिंदे मोहिनी भानुदास वंगरवार हरी पंढरी	349
93	महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था व जलसिंचन योजना एक : दृष्टीक्षेप	व्ही तुपे .बी ., डीरांधवणे .एस .	353

शेतीच्या समस्या आणि उपाययोजना

प्रा. दशरथ बाबाजी पानमंद

(सहाय्यक प्राध्यापक)

लोकनेते, डॉ. बाळासाहेब वखे पाटील (पद्मभूषण उपाधीने सन्मानित) प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला, वाणज्य व वज्ञान महा वद्यालय अळकुटी, ता. पारनेर, जि.-अ.नगर

प्रस्तावना :-

भारतात शेती हा मुख्य व्यवसाय असून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीला संबोधले जाते. याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतातील शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या ही ६१.७% इतकी मोठी आहे. तसेच भारतातील ८३.३ कोटी लोकसंख्या (६८.८४%) ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. भारतातील या सर्व गोष्टींचा वचार करता शेती हा मुख्य व्यवसाय व जास्तीत जास्त लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. दुसऱ्या बाजूने वचार केला तर असे दिसते की, भारतातील शेती क्षेत्राचे सकल देशांतर्गत उत्पादनाचा (GDP) वाटा हा फक्त १७.३२% दिसतो. ह्या वरून असे दिसून येते की लोकसंख्येचा मोठा भाग ज्या शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे त्या शेती क्षेत्राचा GDP हा सेवा क्षेत्र व उद्योग क्षेत्र यांच्या तुलनेत फार कमी आहे असे दिसते.

शेती हे भारतातील वशाल लोकसंख्येचे पालन-पोषण करणारे क्षेत्र आहे परंतु ज्या प्रमाणात इतर क्षेत्रांचा विकास झाला त्या प्रमाणात शेती क्षेत्राचा विकास होताना दिसत नाही. यावरून शेती क्षेत्र हे अनेक समस्यांनी गुरफटलेले वाटते. भारत स्वातंत्र्यानंतरच्या काळाचा म्हणजेच १९५१-५२ चा वचार केला तर शेती क्षेत्राचा GDP मधील वाटा हा जवळपास ५५% इतका होता. २०१६-१७ या वर्षापर्यंत तो १७.३२% इतका कमी झालेला दिसतो. १९५१-५२ ते २०१६-१७ पर्यंत शेती क्षेत्राचा सकल देशांतर्गत उत्पादनामधील वाटा सुमारे ३७% कमी झालेला आहे. यावरून असे लक्षात येते की उदरनिर्वाहाचे साधन असलेल्या शेती क्षेत्राला अनेक समस्यांनी वेढलेले आहे.

२। उद्दिष्ट्ये :-

- २.१. शेतीच्या समस्या जाणून घेणे.
- २.२ शेतीच्या समस्यांवर उपाय सुचवणे.
- ३। संशोधन पद्धती :-

शेतीच्या समस्या आणि उपाययोजना या संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा (पुस्तके, लेख, मासके, इंटरनेट इ.) वापर केलेला आहे.

४। शेतीच्या समस्या :-

शेतीच्या समस्यांची दोन भागात वभागणी केलेली आहे.

- ४.१ उत्पादनाचा स्तर टप्पा (production stage).
- ४.२ उत्पादनानंतरचा स्तर टप्पा (post production stage).

४.१. उत्पादनाचा स्तर/टप्पा (production stage):

४.१.१ शेतीची कमी उत्पादकता शेतीची उत्पादकता म्हणजे एक हेक्टर क्षेत्रफळात उत्पादित होणारी पकाची सरासरी मात्र होय. भारतातील शेतीच्या उत्पादकतेचा वचार केला तर गव्हाची उत्पादकता २७.७% तर फ्रांस मध्ये ती ७४.५% व इंग्लंड मध्ये ८०.४% इतकी जास्त आहे. तसेच कापसाची उत्पादकता भारतात ७.५% व चीन मध्ये ती ३९.८% इतकी जास्त आहे. यावरून भारतात शेतीची उत्पादकता वक सत देशांच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. भारतात शेतीची उत्पादकता कमी असण्याची व वध कारणे म्हणजे पाण्याची अपुरी सुवधा, जुनाट तंत्रज्ञान, आधुनिक बी-बियाणांचा कमी वापर व खतांचा मर्यादित वापर इ. आहेत.

४.१.२. अपुऱ्या संचनाच्या सुवधा भारतात मोठ्या प्रमाणावर शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे.

भारतात सन २०१० साली सुमारे ३५% शेती क्षेत्रात संचन होते तसेच सुमारे २/३ लागवडीचे क्षेत्र पावसावर

आवलंबून आहे. भारताचा भौगोलिक दृष्ट्या वचार केला तर ज्या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त आहे त्याच

भागात कालव्यांचे प्रमाण जास्त आहेत. भारतात हिमालयातील नद्या ह्या बारमाही आहेत व बऱ्याच नद्या हंगामी आहेत त्यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर संचनाचा अभाव दिसतो.

४.१.३. कमी प्रतीची बी-बियाणे : भारतात शेतीसाठी कमी प्रतीची बी-बियाणे वापरण्यात येतात. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी दिसते. बरेचसे शेतकरी हे मागील वर्षीच्या पकातून बियाणे तयार करतात व ते पेरले जाते. हे बियाणे वापरल्यामुळे ते पूर्णपणे उगवत नाही परिणामतः उत्पादन कमी येते.

४.१.४. खतांच्या वापराचा अभाव भारतात शेतीसाठी खतांचा वापर हा कमी केलेला दिसतो. भारतात शेतीसाठी सरासरी २२% खतांचा वापर होतो. खतांचा वापर कमी केल्यामुळे पक चांगले येऊ शकत नाही. भारतात मोठ्या प्रमाणावर खतांची आयात करावी लागते परंतु आयात केलेल्या खतांची कंमत ही जास्त असते ती गरीब शेतकऱ्यांना परवडत नाही.

४.१.५. लागवडीच्या आधुनिक पद्धतीचा अवलंब करण्यास शेतकरी नाखूष भारतात शेती ही जुन्या लागवडीच्या पद्धतीवर अवलंबून आहे. आधुनिक लागवडीच्या पद्धतीचा वापर करण्यास शेतकरी नाखूष असतात. नवीन पद्धतीचा वापर न केल्यामुळे पाहिजे तितके उत्पादन होत नाही.

४.१.६. शेतीवर लोकसंख्येचा अधिक भार भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार १२१ कोटी लोकसंख्या आहे. १२१ कोटी लोकसंख्येपैकी १३०० मलयन म्हणजे ६१.५% लोकसंख्या ही शेतीवर अवलंबून आहे. लोकसंख्येचा शेतीवर अधिक भार पडल्यामुळे शेती मध्ये प्रचलित बेरोजगारी आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची सीमांत उत्पादकता कमी असते.

४.१.७. कर्जाचा व पक वम्याच्या यंत्रणेचा आभाव भारतात शेतीसाठी कर्ज पुरेश्या प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. शेतीसाठी व वध कारणांसाठी अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज लागते. यामध्ये शेतीची कायमस्वरूपी सुधारणा करणे, वहीर खोदणे, पाईप लाईन, शेतीचे सपाटीकरण तसेच खते व बी-बियाणे खरेदी करणे इ. कारणांसाठी कर्ज लागते. परंतु ते बँकाकडून पुरेश्या प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. शक्षणाचा अभाव असल्याने कागदपत्रांची पूर्तता होत नाही त्यामुळे शेतकऱ्यांना राष्ट्रीयकृत बँकाकडून कर्ज मळत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांना सावकाराकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागते.

तसेच पीक वम्याची यंत्रणा ही राबवली जात नाही. पीक वमा हा मर्यादित पकांसाठी आहे. त्यामध्ये फळबाग व काही प्रमाणात इतर पके आलेली आहे. पीक वम्याची रक्कम जास्त असल्याने बरेच शेतकरी पकाचा वमा काढत नाही.

४.२. उत्पादनानंतरचा स्तर/टप्पा :

शेतकऱ्यांनी उत्पादन काढल्यानंतर काही समस्या येतात त्या खालील प्रमाणे सांगता येतात.

४.२.१. पायाभूत सुवधांचा अभाव : पायाभूत सुवधांमध्ये रस्ते, रेल्वे, हवाई वाहतूक व दळणवळण इ. येतात. भारतात रेल्वे ही सर्वदूर पसरलेली नाही तसेच रस्ते सुद्धा खेड्यांपर्यंत पोहचले नाही. त्यामुळे शेती उत्पादन बाजारपेठेपर्यंत पोहचले जात नाही. वाहतुकीअभावी शेती माल मोठ्या शहरापर्यंत पोहचत नाही.

४.२.२. बाजाराचे अपुरे ज्ञान शेतकरी शेती माल पकवतो परंतु तो योग्य भावात वकण्यासाठी बाजाराचे

ज्ञान असावे लागते. शेती माल हा ललाव पद्धतीने वकला जातो त्याचे ज्ञान शेतकऱ्यांना नसते. त्यामध्ये तोलाई, मापाई, हमाली व इतर बाबींसाठी पैसे काटले जातात. या सर्वांचे ज्ञान नसल्या कारणाने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला योग्य मोबदला मळत नाही.

४.२.३. साठवणुकीसाठी गोदामाची अपुरी सुवधा : बऱ्याच शेतकऱ्यांकडे धान्य साठवण्यासाठी गोदाम

उपलब्ध नसतात. गोदामाची सुवधा उपलब्ध नसल्याने कमी भावात धान्य वकावे लागते. शेती मालाच्या साठवणुकीसाठी सोय नसल्याने बाजारात जो भाव असेल त्या कमतीला तो वकावा लागतो.

उपाययोजना :

शेतीच्या समस्या दूर करण्यासाठी खालील उपाययोजना सुचवलेल्या आहे.

५.१. संचनाच्या सुवधा उपलब्ध करणे शेतीसाठी संचनाच्या सुवधा उपलब्ध केल्या पाहिजे त्यामध्ये कालवे, नदी जोड प्रकल्प, कुपन लका व वहीर इ. सोयी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे.

५.२. आधुनिक बी-बियाणांचा वापर करणे : शेती लागवडीसाठी आधुनिक बी-बियाणे वापरले तर पकाचे उत्पादन जास्त येते. पारंपारिक बी-बियाणे वापरल्याने सरासरी उत्पादनात घट झाल्याचे दिसते.

५.३. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर शेतीसाठी पारंपारिक अवजारांपेवजी आधुनिक अवजारांचा वापर केल्यास उत्पादन खर्च कमी येतो व कामे लवकर होतात त्यामुळे वेळेची बचत होते. शेतीची कामे लवकर झाल्याने नैसर्गिक संकटापासून पकांची बचत होते.

५.४. खतांचा योग्य वापर पकांसाठी खतांचा योग्य वापर केल्यास पकाचे उत्पादन वाढते. मातीचे

परीक्षण करून योग्य त्या खताचा वापर केल्यास पक चांगले येते व उत्पादन वाढीस चालना मळते.

५.५. शेती पूरक व्यवसायांना प्राधान्य देणे शेती पूरक व्यवसायांना प्राधान्य दिल्याने शेतीवरील

अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार कमी होतो. शेतीसाठी खत हे कुकुटपालन, शेळीपालन व गोपालन इ. व्यवसायातून मळते. या खतांचा वापर केल्याने जमनीचा पोत सुधारतो आणि पके चांगली येतात.

५.६. कर्जाच्या सुवधा व वम्याचे संरक्षण देणे शेतीसाठी सुलभ कर्जाची सुवधा व सरकारने दिलेल्या

वेगवेगळ्या कर्जाची अंमलबजावणी केल्यास ते शेतकऱ्यांपर्यंत लवकर पोहचेल. तसेच वम्याचे कवच पकांसाठी दिल्यास नैसर्गिक संकटाचा धोका शेतकऱ्यांना भरून मळतो.

सारांश :

वरील शेती व्यवसायाच्या समस्या व उपाययोजना या लेखातून भारतातील शेती व्यवसायाच्या समस्या व उपाययोजना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतातील शेती व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचा हिस्सा जास्त आहे त्यामुळे शेती व्यवसायाची प्रगती हे देशाच्या विकासाचे प्रतिक असेल. शेती व्यवसायाचा विकास झाल्यास देशातील अन्नधान्याचा प्रश्न तसेच रोजगारचा प्रश्न सुटेल.

संदर्भ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था : रंजन कोळंबे
२. भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. सुधाकर शास्त्री
३. भारतीय अर्थव्यवस्था : देसाई व भालेराव
४. भारतीय अर्थव्यवस्था : ए. एन. अग्रवाल
५. इंटरनेट : en.wikipedia.org/wiki/agriculture_in_india
६. Census of india 2011

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padma Bhushan Awardee)
Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce, Science and Computer Science College Ashvi Kd.

NAAC Accredited B++(CGPA-2.89), Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune

National Seminar

On

"75 Years of Indian Economy: Opportunities and Problems"

Sponsored by

Indian Council of Social Science Research (ICSSR)

Certificate

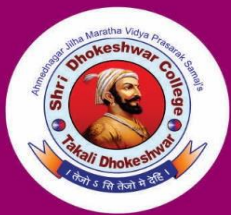
This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. Dashrath Babaji Panmand of
ACS College Alkuti has actively participated/ /worked as
Resource Person/ Presented paper entitled: "शेतीच्या समस्या आणि उपाययोजना"
in the National Seminar
on "75 Years of Indian Economy: Opportunities and Problems" organized by Department of
Economics, held on 19th & 20th January 2024.

Dr. S.S. Rohamare
Co-ordinator

Mr. G.R. Shelke
Canvener

Dr. S. R. Jadhav
I/C Principal

Dr. M.N. Kharde
Campus Director

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

SHRI DHOKESHWAR COLLEGE

Takali Dhokeshwar, Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

One Day National Level Conference On “National Education Policy: Implementation and Challenges”

Organized by

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

8th Feb, 2024

Index

Sr.No	Name of Author	Name of the Abstract	Page no.
1.	Dr. Pranjali P. Bharate	Ability Enhancement Courses under NEP: Scope and Importance for Language	01
2.	Dr. Dattatray Sheshrao Ghungarde & Dr. Ashok V. Thokal	NEP2020 Implementation: A Comprehensive Analysis of Credit Pattern For UG Programme	06
3.	Mr Deepak Bansode	New education policy and skill development setting	07
4.	Shoukat Fakir, Agale N. K	Historical Review of Education Policy In India	09
5.	Mrs.Amita Bhalerao	New Education Policy 2020 of India	10
6.	Asst. Prof. Mandilkar. P. B	Advantage of NEP 2020	12
7.	Prof.Dr.Vijay Vishnu Gaikwad	National Education Policy: Implementation and Advantages	13
8.	Mr. Mane Mohan Narayan	New Education Policy: Implementation and Challenges	16
9.	Shinde Sagar Pandit	National Education Policy: Challenges to library	17
10.	Gadekar Apeksha Ramchandra	National Education Policy 2020	18
11.	Dr. Vishal G. Salve	Nep 2020: A Critical Analysis and Implementation	19
12.	C.A Khose Rhishikesh Dasharath	Navigating the Psychological Landscape: Teachers' Responses to the Implementation of India's New Education Policy (NEP)"	24
13.	Nilesh Sarjerao Salve	Interrelation of Technology Integration and NEP 2020: An Analytical study	25
14.	Dr. D.B.Kolhe	Principles of National Education Policy 202	26
15.	Dr. Thorat Shantabai Sitaram	New Education Policy: Implementation and Challenges"	28
16.	Prof.Mohan Vetal	National Education Policy : Implementation and Challenges	29
17.	Dr. Anand P. Pandit	A Review Study of National Education Policy 2020	30
18.	Mr. Anil Kale	National Education Policy: Implementation and challenges	31
19.	Dr.Bhushan P. Bhusare- Ramesh P. Zaware	The National Education Policy 2020 (NEP 2020): Implementation necessity and Future challenges	32
20.	Mrs.Bharti Santosh Yenare	Mathematics in New Education Policy -2020	33
21.	Prof. Darade P.P.	National Education Policy: Issues and Challenges	34
22.	Mrs.Varsharani Chandrakant Gadhave	Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education	38
23.	Dr. Rangnath Aher Kisan	Importance of National Education Policy in Imparting Quality Education	39
24.	Mr.Kokate Santosh Bhaskar	NEP 2020: The Opportunity For Rural & Geographical Tough Areas	40
25.	Dr.Gangotri Vaishali Madhav	Challenges in Implementation of NEP 2020	41

New Education Policy: Implementation and Challenges

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padmabhushan Awardee)

Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce & Science College Alkuti

Mr. Mane Mohan Narayan

(Department of Commerce)

Abstract

NEP is the first education policy of 21st century. During the COVID-19, the only positive that happened in the field of education in India was this policy which promises to transform the education system of India. As they say, change in the law of nature but this change was overdue for more than 35 years. The last time we saw a similar change in the field of education was back in the year 1986. For anything to survive in this dynamic world it is important to adapt to the changing scenario. Same goes for education, with changing information and communication technology (ICT), industrial requirement; there is need for change in the way we learn. And as the global scenario in education has been changing rapidly witnessing a paradigm shift in the overall system. It was important for India also to catch up with that change, an effort in this direction has been made through NEP 2020 to reform the education system in India. The study is purely qualitative in nature as it relies solely on secondary data sources. And the secondary data sources used are books, journals, research articles, websites, newspaper, and different government publications. An effort is made to study the provisions of the policy and how these will contribute towards improving the education at school level and in the higher education. The study will also look into the challenges in implementing those provisions in place of the existing system of education in India.

Keywords: NEP 2020, School Education, Information and Communication Technology (ICT), Higher Education, Reforms.

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

NAAC Re-Accredited B++ Grade

tdcollege@gmail.com; www.shridhokeshwarcollege.com

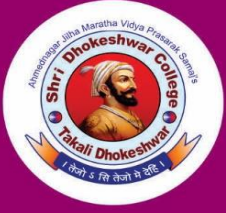
**National Conference on
"National Education Policy: Implementation and Challenges"**

CERTIFICATE

This is to certify that, Dr. Thorat Shantabai Shitaram of A.C.S
College, Alkuti actively/participated/presented a research paper entitled
New Edu. Policy : Implementation & Challenges. in the National Conference on
"National Education Policy : Implementation and Challenges" organised by Shri
Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar, Tal - Parner, Dist - Ahmednagar, Maharashtra held
on 8th February 2024.

Dr. Eknath Jadhav
Coordinator

Dr. Rangnath Aher
Principal

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

SHRI DHOKESHWAR COLLEGE

Takali Dhokeshwar, Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

One Day National Level Conference On “National Education Policy: Implementation and Challenges”

Organized by

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

8th Feb, 2024

Index

Sr.No	Name of Author	Name of the Abstract	Page no.
1.	Dr. Pranjali P. Bharate	Ability Enhancement Courses under NEP: Scope and Importance for Language	01
2.	Dr. Dattatray Sheshrao Ghungarde & Dr. Ashok V. Thokal	NEP2020 Implementation: A Comprehensive Analysis of Credit Pattern For UG Programme	06
3.	Mr Deepak Bansode	New education policy and skill development setting	07
4.	Shoukat Fakir, Agale N. K	Historical Review of Education Policy In India	09
5.	Mrs.Amita Bhalerao	New Education Policy 2020 of India	10
6.	Asst. Prof. Mandilkar. P. B	Advantage of NEP 2020	12
7.	Prof.Dr.Vijay Vishnu Gaikwad	National Education Policy: Implementation and Advantages	13
8.	Mr. Mane Mohan Narayan	New Education Policy: Implementation and Challenges	16
9.	Shinde Sagar Pandit	National Education Policy: Challenges to library	17
10.	Gadekar Apeksha Ramchandra	National Education Policy 2020	18
11.	Dr. Vishal G. Salve	Nep 2020: A Critical Analysis and Implementation	19
12.	C.A Khose Rhishikesh Dasharath	Navigating the Psychological Landscape: Teachers' Responses to the Implementation of India's New Education Policy (NEP)"	24
13.	Nilesh Sarjerao Salve	Interrelation of Technology Integration and NEP 2020: An Analytical study	25
14.	Dr. D.B.Kolhe	Principles of National Education Policy 202	26
15.	Dr. Thorat Shantabai Sitaram	New Education Policy: Implementation and Challenges"	28
16.	Prof.Mohan Vetal	National Education Policy : Implementation and Challenges	29
17.	Dr. Anand P. Pandit	A Review Study of National Education Policy 2020	30
18.	Mr. Anil Kale	National Education Policy: Implementation and challenges	31
19.	Dr.Bhushan P. Bhusare» Ramesh P. Zaware	The National Education Policy 2020 (NEP 2020): Implementation necessity and Future challenges	32
20.	Mrs.Bharti Santosh Yenare	Mathematics in New Education Policy -2020	33
21.	Prof. Darade P.P.	National Education Policy: Issues and Challenges	34
22.	Mrs.Varsharani Chandrakant Gadhave	Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education	38
23.	Dr. Rangnath Aher Kisan	Importance of National Education Policy in Imparting Quality Education	39
24.	Mr.Kokate Santosh Bhaskar	NEP 2020: The Opportunity For Rural & Geographical Tough Areas	40
25.	Dr.Gangotri Vaishali Madhav	Challenges in Implementation of NEP 2020	41

New Education Policy: Implementation and Challenges

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil (Padmabhushan Awardee)

Pravara Rural Education Society's

Arts, Commerce & Science College Alkuti

Dr. Thorat Shantabai Sitaram

(HOD Department of Commerce)

Abstract:

The year 2020 has been an exceptional year for countries across the globe. In India, apart from Covid-19, one of the important changes that took place was the development of the New Education Policy (NEP) 2020. Time by time, various committees have recommended to increase the allocation of the budget for education to 6% of the GDP; this has lead to the interests of researchers. This paper aims to identify the concerns and focus of NEP 2020. NEP-2020 is an innovative and futuristic proposal with both positive and negative aspects, framed with the objective to provide a quality school education and higher education to everyone with an expectation of holistic & research-oriented progress. This paper initially depicts an overview of NEP-2020, distinguish the strengths & weakness of the policy at higher education & research part, evaluation of the implementation suggestions given in the policy, identifying and analyzing possible generic strategies for implementation of NEP-2020 to fulfill its objectives based on focus group discussions. The paper also includes many predictive proposals on issues like developing quality universities & colleges, institutional restructuring & consolidation, more holistic & multidisciplinary education, optimal learning environment & student support, transforming the regulatory system of higher education, technology usage & integration, and online & digital education. Finally, some recommendations are made to implement the NEP2020 effectively irrespective of various constraints.

Keywords: Indian Higher Education Policy, Implementation Strategies, Indian Higher Education System, Research and innovation focus.

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

NAAC Re-Accredited B++ Grade

tdcollege@gmail.com; www.shridhokeshwarcollege.com

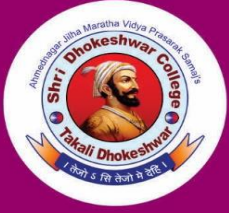
**National Conference on
"National Education Policy: Implementation and Challenges"**

CERTIFICATE

This is to certify that, Mr. Mane Mohan Nazayan. of _____
ACS College, Akuti actively/participated/presented a research paper entitled
NEP: Implementation & challenges. in the National Conference on
"National Education Policy : Implementation and Challenges" organised by Shri
Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar, Tal - Parner, Dist - Ahmednagar, Maharashtra held
on 8th February 2024.

Dr. Eknath Jadhav
Coordinator

Dr. Rangnath Aher
Principal

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

SHRI DHOKESHWAR COLLEGE

Takali Dhokeshwar, Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

One Day National Level Conference On “National Education Policy: Implementation and Challenges”

Organized by

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

8th Feb, 2024

53.	Dr. Deepak Pandharinath Sontakke	New Education Policy 2020: Challenges and Implementation	81
54.	Khamkar Manisha Tukaram	Teacher education in National Education policy 2020	82
55.	दुर्गा सुहास रायकर	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०	83
56.	अश्विनी बाबू सुपेकर	नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप आणि उद्दिष्टे	86
57.	डॉ. जिजाभाऊ सिताराम घुले	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि राजकीय प्रक्रिया	88
58.	प्रा. लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे,	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि संत साहित्यातील मूल्यशिक्षण	90
59.	प्रा. श्रीकांत गोपीनाथ आल्हाट	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: स्वरूप, संघी आणि आव्हाने	91
60.	लहरे माया नारायण	नवीन शैक्षणिक धोरण :- शैक्षणिक संकुल संकल्पना	92
61.	प्रा. शांता रंगनाथ गडगे	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची गरज	95
62.	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	नवीन शैक्षणिक धोरण आराखडा : उद्दिष्टे, फायदे व आव्हाने	97
63.	डॉ. हनुमंत गायकवाड	राष्ट्रीय शिक्षा नीति	100
64.	श्री संजय नाना बागल	बहुविद्याशाखीय वशक्षण आवण समग्र विकास	102
65.	गंडाळ आबासाहेब तान्हाजी	नवीन शैक्षणिक धोरण :- शैक्षणिक संकुल संकल्पना	106
66.	प्रा. प्रकाश महादू गावित	अहमदनगर जिल्ह्यातील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० - अंमलबजावणी व आव्हाने	109
67.	डॉ. विजय निवृत्ती सुरोशी	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : 1968, 1986 व 2020	110
68.	प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि संतांचे मूल्यशिक्षण	111
69.	प्रा. डॉ. एकनाथ जाधव	"राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 और भारतीय भाषाएं"	112
70.	तेजश्री संजय उदावत	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र	113
71.	डॉ. विजयकुमार राउत	राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020: चुनौतिया और संभावनाएं	114

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि संतांचे मूल्यशिक्षण

प्रा.श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे
कला,वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, अळकुटी

भारत देशाच्या जडणघडणीत सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि वाङ्मयीन जडणघडणीत संतांचे योगदान मोठे आहे.प्राचीन काळापासून ऋषीमुनींनी चार वेद ,सहा शास्त्रे ,अठरा पुराणे या वाङ्मयामध्ये आचार आणि विचाराचे मूल्यशिक्षण दिलेले आहे. रामायणातील श्री रामचंद्र आदर्श मुलगा,आदर्श पती, आदर्श बंधू,आदर्श राजा आणि आदर्श शिक्षक म्हणून आपणांस रामयणांमध्ये दिसतो.महाभारतातील श्रीकृष्ण अर्जुनाला कुरुक्षेत्रावर गीतारूपाने जे ज्ञान सांगतो.तो मूल्यशिक्षणाचा धडाच आहे.

आपल्या भारतीय संस्कृतीचा शिक्षक म्हणून तत्ववेत्ता म्हणून समाज संघटक म्हणून श्रीकृष्णाकडे पहाता येते.१२व्या शतकामध्ये ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने जे धर्म कीर्तन केले त्यामध्ये सर्व अध्यायामध्ये मूल्यशिक्षण सांगितले आहे.

संत नामदेव महाराजांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून समाजासाठी चंद्रभागेच्या वाळवंटात ज्ञानाचा दिवा लावलेला आहे. लोकशिक्षक संत एकनाथ महाराजांनी भारुडांच्या माध्यमातून समाजाला अंधश्रद्धेपासून दूर केले संत तुकाराम महाराजांनी पर्यावरणाची शिकवण दिली तसेच भक्तीची व नीतीची शिकवणही दिली, त्यांचे शिष्य निळोबा महाराजांनी आई-वडिलांची सेवा करावी आणि गुरुभक्तीचा आदर ठेवावा ही शिकवण दिली म्हणूनच नवीन शैक्षणिक धोरणाचा स्वीकार करताना भारतीय संस्कृतीच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि संतांनी आचार विचारातून सांगितलेल्या मूल्यांचा स्वीकार केला तर सुसंस्कृत विद्यार्थी आणि सुसंस्कृत समाज घडल्याशिवाय राहणार नाही.

115

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar

Parner, Dist - Ahmednagar - 414304 (M.S.) India.

NAAC Re-Accredited B++ Grade

tdcollege@gmail.com; www.shridhokeshwarcollege.com

**National Conference on
"National Education Policy: Implementation and Challenges"**

CERTIFICATE

This is to certify that, Smt. Phapale S. R. of _____
ACS College, AIKuti actively/participated/presented a research paper entitled
नवीन शैक्षणिक धोरण संताचे मुख्यशिक्षण in the National Conference on
"National Education Policy : Implementation and Challenges" organised by Shri
Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar, Tal - Parner, Dist - Ahmednagar, Maharashtra held
on 8th February 2024.

Dr. Eknath Jadhav
Coordinator

Dr. Rangnath Aher
Principal